

Regionaal-historisch tijdschrift

24e jaargang
nummer 3
juni 1992

Holland

Holland, regionaal-historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. *Holland* wordt kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de *Hollandse Studiën* gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

J. Brugman, J.W.J. Burgers, M. Carasso-Kok, P.G.M. Diebels, L.A.M. Giebels, P.C. Jansen, P. Knevel, R.W.G. Lombarts, J. Lucassen, J.C.M. Pennings, F.W.A. van Poppel, J. Steenhuis, E.L. Wouthuysen.

Vaste medewerkers

H.J. Metselaars (archief- en boekennieuws), F.J. van Rooijen (boekennieuws), P.J. Woltering (archeologie).

Kopij voor *Holland* en *Hollandse Studiën* alsmede te bespreken publikaties te zenden aan de redactiesecretaris van *Holland*, mw.drs. J.C.M. Pennings, Algemeen Rijksarchief, Postbus 90520, 2509 LM 's-Gravenhage, telefoon 070-3814381.

De kopij moet worden ingediend conform de richtlijnen van de redactie. Deze zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris.

Opgave van publikaties op het gebied van de geschiedenis van Holland, die door hun wijze van uitgave gemakkelijk aan de aandacht ontsnappen, gaarne aan een van de vaste medewerkers voor de bibliografie: H.J. Metselaars, Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, telefoon 023-319525, of F.J. van Rooijen, Rijksarchief in Zuid-Holland, Postbus 90520, 2509 LM 's-Gravenhage, telefoon 070-3814381.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: drs. F.J.M. Otten, p/a Rijksarchief in Zuid-Holland, Postbus 90520, 2509 LM 's-Gravenhage.

Ledenadministratie: M.G. Rotteveel, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, telefoon 023-319525.

Contributie: f 45,- per jaar voor gewone leden (personen), f 50,- per jaar voor buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Haarlem. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*.

Losse nummers: f 7,50, dubbele nummers f 15,-, vermeerderd met f 3,- administratiekosten voor een enkel nummer, f 5,50 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publikaties te Haarlem, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studiën: delen in de serie *Hollandse Studiën* en het *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van *Holland*. Gegevens over de publikaties van de Vereniging zijn regelmatig te vinden in de rubriek Verkrijgbaar via Holland achterin het tijdschrift.

ISSN 0166-2511

© 1992 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vernieuwvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

De verblijfplaatsen van de graven van Holland en Zeeland in de late middeleeuwen

Aan de onlangs verschenen bundel *Holland in wording* heb ik een opstel bijgedragen over het reisgedrag van de graven van Holland en Zeeland (en Henegouwen) in de 14e eeuw en het eerste kwart van de 15e eeuw. Op basis van een reconstructie van het itinerarium (de reisroute van dag tot dag) van de graven heb ik getracht te becijferen hoe zij hun tijd verdeelden tussen de twee of drie graafschappen die zij hadden te besturen. Daarbij heb ik aan de graven (en gravinnen) die leden van het grafelijk huis gelijkgesteld die tijdelijk en op een andere titel dan soeverein graaf de regering hebben uitgeoefend, zoals Willem van Beieren, die als de Verbeider regeerde (1346-1348), Albrecht van Beieren, die ruwaard was van 1358 tot 1389, en Jan van Beieren, die als pandhouder (met gebruik van de titel 'zoon van Holland') regeerde van 1419 tot 1425.¹

In dat opstel is ook aandacht besteed aan de reisdoelen van de graven. Deze konden van bestuurlijke of militaire aard zijn, maar konden ook het karakter hebben van plezierreizen, familiebezoek, bedevaarten of pelgrimages. Onderscheid werd gemaakt tussen verblijfplaatsen van de graven enerzijds en hun residenties anderzijds. Onder dit laatste begrip werden verstaan de plaatsen waar de graven langere tijd achtereen of verschillende keren per jaar gedurende een aantal dagen verbleven. Daardoor werd inzicht verkregen in het probleem van de verhouding tussen de beide begrippen verblijfplaats en residentie. De term 'residentie' speelt immers in de recente literatuur over de cultuur aan het hof van de Hollandse graven een belangrijke rol.² Onder de term 'verblijfplaats' kan elke lokatie worden verstaan waar de graaf verblijf hield, uiteenlopend van een vaag begrip als de naam van een stad tot een concreet gebouw in die stad, en van een zwaar versterkt kasteel op het platteland tot een tijdelijke voorziening als een tent. 'Residentie' is door mij gedefinieerd als een verblijfplaats waar de graaf ten minste tweederde of driekwart van een jaar (niet noodzakelijkerwijs aaneengesloten) gevestigd was. Deze lange tijdsduur is nodig omdat anders de mogelijkheid bestaat dat binnen een jaar sprake kan zijn van verschillende residenties en omdat het hof (de hofhouding) pas verplaatst werd als de graaf voor langere tijd ergens domicilie koos.³

Met uitzondering van Albrecht van Beieren in de laatste jaren van zijn leven, aan het eind van de 14e eeuw, en Jan van Beieren in de jaren 1422-1424, waren de graven veel op reis. Dat zij 50 à 70 keer per jaar van verblijfplaats, in de zin van plaats waar werd overnacht, veranderden, was regel; meer dan honderd keer kwam ook voor. Illustratief zijn bijvoorbeeld de jaren 1376 en 1389 uit Albrechts lange regeringsperiode. In 1376 brengt hij 229 dagen door in Henegouwen, 103 in Holland, 2 in Zeeland, 28 in Brabant, 4 in het Duitse Rijk (Aken) en 3 in het Frans-Henegouwse grensgebied tijdens een jachtpartij. Binnen Holland verblijft hij 61 dagen in Den Haag, 14 in Geertruidenberg, 13 in Dordrecht, 6 in Haarlem, 4 in Alkmaar, 3 in Rotterdam en 2 in Rijnsburg. In totaal is hij in dat jaar 91 dagen op reis. In 1389 is Albrecht 319 dagen in Holland, 23 in Zeeland, 15 in Henegouwen en 8 in Brabant (op doorreis). Binnen Holland verdeelt hij het grootste deel van zijn tijd tussen Den Haag en

1 J.G. Smit, 'De graven van Holland en Zeeland op reis. Het grafelijk itinerarium van het begin van de veertiende eeuw tot 1425', in: D.E.H. de Boer e.a. (red.), *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw* (Hilversum 1991) 91-124.

2 F.P. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam 1987) 16.

3 Smit, 'Graven', 102.

Teilingen (257 dagen); verder is hij in Leiden (12), Haarlem (10), Dordrecht (8), Geertruidenberg (5), Schoonhoven en Egmond/Petten (4), Amsterdam (3), Geervliet, Heusden, Rijnsburg, Rotterdam en Schiedam (2). Eén dag verblijft hij in Alkmaar en Heemskerk. In Delft is hij alleen op doorreis. Albrechts totale aantal reisdagen in 1389 bedraagt ten minste 77.

Tijdens al die reizen moest ergens ontbeten of genoennaald, gedineerd of gesoupeerd en overnacht worden. Als aanduiding van de plaatsen waar dat gebeurde, waar de graaf verblijft hield, vermelden de bronnen meestal slechts een geografische naam. In dit artikel wil ik nader ingaan op de vraag waar die namen voor staan en op de aard van de grafelijke verblijfplaatsen. Het grafelijke hof met kasteel dat de graven tijdens hun verblijf in het noordelijke graafschap het meest frequenteerden en dat op den duur als residentie ging functioneren, dat van Den Haag, blijft hier buiten beschouwing. Aan dat hof is, ook recentelijk, al veel aandacht besteed.⁴ Ook over de grafelijke verblijfplaatsen in Zeeland en Henegouwen zal het een en ander worden megedeeld. Eerstgenoemd graafschap vormde immers gedurende de middeleeuwen een condominium met Holland; Henegouwen werd van 1299 tot 1419 ook door dezelfde graven bestuurd. Evenals bij Holland blijven ook in Henegouwen de grafelijke residenties (de kastelen van Binche, Le Quesnoy en Mons) buiten beschouwing.

De grafelijke verblijfplaatsen

In oorkonden en brieven wordt een grafelijke verblijfplaats vaak met niet meer dan een naam aangeduid: 'Dordrecht', 'Egmond', 'Geertruidenberg', 'Heusden', 'Leiden', 'Middelburg', 'Rijnsburg', 'Teilingen', en natuurlijk 'Den Haag'. Deze namen vinden we terug in de zogenaamde 'acta', de 'Gegeven te' of 'Geschreven te'-zin aan het einde van de oorkonde of brief. Uit deze bronnen blijkt niet welke precieze verblijfplaats er achter deze namen schuil gaat. Zelden zijn de actumregels van oorkonden of brieven zo gespecificeerd als die van 21 april 1366, gegeven 'te Geertruidenberg in onser camer int voerburch', of die uit 1425 en 1427 op naam van Jacoba van Beieren, geschreven respectievelijk 'binnen onser stede van der Goude' en 'op onsen slote ter Goude'.⁵ Het meest specifiek zijn de acta van oorkonden en brieven die uitgegaan zijn tijdens een militaire campagne van de graaf. Als hij dan in een legertent in het vrije veld verblijft, worden zowel de aard van de verblijfplaats als de lokalisering vermeld: 'ghegheven in mijns heren tente up Hugelijnzand op Schouwen' en 'ghegheven in onser tenten te Bordenamme' (beide 1351), 'ghegheven in onser thente voir Delf' (1359) of, vager, 'gegeven in onsen bezitte voor Hagestein en Everstein' (1405).⁶

4 Over het hof en de Grote Zaal o.a.: C. H. Peters, *De Groote Zaal op het Binnenhof te 's-Gravenhage* (Den Haag 1905); *Beschrijving van de grafelijke zalen op het Binnenhof te 's-Gravenhage* (Den Haag 1907); R. J. van Pelt en M. E. Tiethoff-Spliethoff (red.), *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum* (Dieren 1984); C. H. de Boer, 'Hoe oud is toch Den Haag? Over de ouderdom van het grafelijke kasteel op het Binnenhof', *Jaarboek Die Haghe* 1990, 92-133; A. A. J. Mekking, 'De 'Grote Zaal' van Floris V te Den Haag. Een onderzoek naar de betekenis van het concept', in: De Boer (red.), *Holland in wording*, 65-90.

5 Rijksarchief in Zuid-Holland (RAZH), Archief Graven van Holland (AGH) 226 fol. 96; GA Zierikzee, Chartiers 115b; W. Prevenier en J. G. Smit (eds.), *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en leden van Holland vóór 1544 deel I: 1276-1433, tweede stuk: Teksten ('s-Gravenhage 1987; RGP grote serie 202) nr. 1157; F. van Mieris (ed.), *Groot charterboek der graven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland...* (4 dln. Leiden 1753-1756), IV 840.*

6 AGH 1439 fol. 113; 221 fol. 13v; GA Zierikzee, Chartiers 45; Prevenier en Smit, *Dagvaarten*, I nrs. 152, 251, 693-695; Van Mieris, *Groot charterboek*, III 87-98; IV 21-30.

Hoe gespecificeerd en nauwkeurig deze 'acta' ook kunnen zijn, bij het gebruik ervan moeten wij erop bedacht zijn dat de datum van de uitvaardiging van de oorkonde niet dezelfde behoeft te zijn als die van de erin vermelde handeling of van de opstelling van de tekst,⁷ en ook dat de oorkondende graaf in het geheel niet in de buurt van de in het actum vermelde plaats is geweest; hij kan zelfs buitenslands zijn. Dat is onder meer het geval tijdens Albrechts verblijven in Beieren, als de hem vervangende gouverneur en de grafelijke Raad oorkonden op zijn naam uitvaardigen in plaatsen als Schoonhoven, Gouda, Dordrecht, Rijnsburg, Den Haag, Amersfoort en Hoevelaken.⁸ Ook komt het regelmatig voor dat akten te Den Haag heten uitgevaardigd te zijn, als de graaf in werkelijkheid in het Henegouwse Le Quesnoy is, en omgekeerd. In die gevallen is er sprake van een grafelijke ambtenaar, die blijkbaar gemachtigd is de door hem verrichte handelingen op naam van de afwezige vorst te stellen.

De namen die uit de verschillende archiefbronnen te voorschijn komen, zijn meestal niet gespecificeerd. Soms is het niet moeilijk de naam te koppelen aan een bepaalde verblijfplaats. Bij een naam als 'Teilingen' is er weinig keus: er is geen dorp of stad van die naam, alleen een kasteel. Bij namen als 'Lisse' en 'Hillegom' is de keus ook beperkt: er is geen kasteel (het huis Dever wordt in de bronnen als zodanig afzonderlijk vermeld), dus kan de graaf alleen in een herberg hebben verbleven of in een (groot) particulier huis in het dorp. Datzelfde geldt voor stadnamen als 'Amsterdam' en 'Rotterdam', waar geen grafelijke burchten waren. Lastiger wordt het bij namen als 'Dordrecht', waar zowel grafelijke huizen ('Brandenburg' en 'Henegouwen') als het tolhuis, herbergen of woonhuizen van particulieren bedoeld kunnen zijn,⁹ of 'Egmond', waaronder niet alleen de abdij maar ook het slot van de heer of een dorpsherberg kan worden verstaan. Daarom is het ter beschikking hebben van zoveel mogelijk uiteenlopende gegevens van belang om te kunnen bepalen waar precies de graaf verblijf hield op zijn reizen.

Behalve uit de 'acta' van oorkonden en brieven komen de namen van verblijfplaatsen en gegevens daarover ook uit oorkonden die inhoudelijk een grafelijke verblijfplaats betreffen, uit verhalende bronnen als annalen en kronieken, en vooral uit de grafelijke rekeningen. Deze laatste teksten, het is al vaak gezegd en geschreven, vormen een unieke bron om het dagelijkse leven van de graaf en zijn hof te kunnen bestuderen. De uitgavenposten in de verschillende rubrieken betreffende voedsel, bier, wijn, bont, juwelen, offerandes en aalmoezen, vleeslijke en andere genoege, bodelonen en wat dies meer zij geven, als zij ook nog gedateerd zijn en van een 'actum' voorzien, een goed beeld van wat er van dag tot dag gebeurde. Door de gegevens die uit voornoemde bronnen resulteren met elkaar te vergelijken en samen te voegen, komen we meer aan de weet over de aard van de verblijfplaatsen, al blijven nog heel wat lacunes over.

Een samenvattend overzicht over de grafelijke verblijfplaatsen ontbreekt tot nu toe. In de

7 J.G. Kruisbeer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299* (2 dln. 's-Gravenhage/Haarlem 1971) I 169 e.v.

8 AGH 226 fol. 48v, 55; 249 fol. 29v; 250 fol. 16, 16v; 1232 II fol. 87v; 1446 fol. 57; 1447 fol. 38; 1548 fol. 25v; 1621 fol. 16v-17v; 1904 fol. 15v, 16, 17v; Van Mieris, *Groot Charterboek*, III 81, 121; J.F. Niermeijer (ed.), *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied I* ('s-Gravenhage 1968; RGP grote serie 127) nr. 465, alle uit 1360. De gouverneur, Jan van Blois, was heer van Gouda en Schoonhoven; vandaar dat deze beide steden als plaats van beoorkonding voorkomen.

9 En, in de tijd van Floris V, ook in het Minderbroederklooster: L. Ph.C. van den Bergh (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland. Eerste afd., Tot het einde van het Hollandsche Huys* (2 dln. Amsterdam-'s-Gravenhage 1866-1873), II nrs. 345 en 897.

literatuur zijn veel verspreide gegevens te vinden, vooral betreffende de 14e eeuw.¹⁰ Binnen de ter beschikking staande ruimte kunnen niet alle soorten verblijfplaatsen behandeld worden. Achtereenvolgens komen ter sprake de eigen burchten en kastelen, de domeingebouwen, de kastelen van de leenmannen, de kloosters en andere geestelijke instellingen, en de stedelijke herbergen en woonhuizen van particulieren. Daarbij staat de relatie met het itinerrarium centraal. Bij voorkeur wordt aandacht besteed aan die plaatsen waar de graven werkelijk hebben verbleven. Samenhang is er natuurlijk ook met de beschikbaarheid van bronnen. Een graaf uit wiens regeringsperiode tesoriersrekeningen en rekeningen van de kost bewaard zijn gebleven, zal vaker worden genoemd dan een van wie dat niet het geval is.

De grafelijke burchten en kastelen

Aan het begin van de 14e eeuw beschikte de graaf over een aantal verdedigingsburchten en lustsloten. Op de zwaar versterkte grafelijke burchten en kastelen, gebouwd om de grenzen van Holland te beschermen,¹¹ zoals Medemblik ('Radboud'), de Nieuwendoord en Eenigenburg aan de rand van de Zijpe, de Nijenburg, de Torenburg en de Middelburg bij Alkmaar en het Muiderdslot, verbleef de graaf in de 14e en 15e eeuw zelden. Daarvoor was hun ligging, die uiteraard samenhang met hun functie, te excentrisch.¹²

Alleen het slot te Geertruidenberg werd frequent aangedaan, maar dat kwam omdat het op de route naar het zuiden lag. Het fungeerde als één van de mogelijke verblijfplaatsen als de graaf tussen Holland en Henegouwen heen en weer reisde. Bovendien had Geertruidenberg ook een functie als 'Hollands territorium', dat wil zeggen dat als de graaf gedurende langere tijd in Henegouwen verbleef, hij zich slechts naar die plaats behoeft te begeven om op Hollands grondgebied te zijn en zijn raadsleden of de vertegenwoordigers van zijn onderdanen bij zich te kunnen ontbieden. Na 1395 is het echter gedaan met de rol van Geertruidenberg. De toenmalige graaf Albrecht (regeerde 1358/1389-1404) behoeft niet meer zuidwaarts te reizen, sinds hij zijn zoon Willem als gouverneur van Henegouwen had aangesteld, en deze, met zijn Vlaams-Bourgondische familierelaties, gaf er de voorkeur aan via Zeeland en Vlaanderen naar het zuiden te trekken.¹³

¹⁰ Th. van Riemsdijk, *De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersehe huis* ('s-Gravenhage 1908); H. J. Smit (ed.), *De rekeningen der graven en gravinnen uit het Henegouwsche huis* (3 dln. Amsterdam/Utrecht 1924-1939; Werken HG 3e serie 46, 54, 69) *Inleiding*, alwaar ook veel gegevens over de inrichting van de rekeningen van de kost en van de grafelijke herberg (zijn persoonlijke hofhouding en verzorging).

¹¹ Over deze kastelen, de meeste door Floris V gebouwd: J. G. N. Renaud, 'Graaf Floris V als burchtenbouwer', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* VIII (1957/1958) 159-171; dezelfde, 'De Nuwendoren', *Alkmaars Jaarboekje* VI (1970) 51-60; dezelfde, 'De Nieuwburg bij Oudorp, opgraving en historische achtergronden', *Alkmaars Jaarboekje* VII (1971) 51-66; P. Noordeloos, 'Eenigenburg-Nuwendoren', *Westfrieslands Oud en Nieuw* XXVII (1960) 133-147; E. H. P. Cordfunke, 'De Middelburg. Steunpunt in het Zes Wieden gebied bij Alkmaar' in: T. J. Hoekstra e.a. (red.), *Liber Castellorum. 40 Variaties op het thema kasteel* (Zutphen 1981) 34-39.

¹² Albrecht was op 27 augustus 1361 op de Nieuwendoord en in 1373, 1387 en 1396 op de Nijenburg. Op dit laatste slot, ook zetel van de baljuw van Kennemerland, waren Johanna van Valois op 3 september 1319 en Willem VI in 1411: AGH 1220 p. 29 = Prevenier en Smit, *Dagvaarten*, I nr. 280, noot 1; AGH 1232 II fol. 87; 1242 fol. 58v; 1251 fol. 47; Smit, *Rek. Heneg.* I 39; AGH 1409 fol. 13. Een grafelijk verblijf in Muiden, dat wil zeggen op het Muiderdslot, heeft sinds Floris V slechts in 1394 en 1411 plaatsgevonden (AGH 1249 fol. 42v; 1409 fol. 12v-13 en 29). Op 25 aug. 1462 werd graaf Karel van Charolais, de latere hertog Karel de Stoute, er ingehuldigd als heer van Gooiland (H. vander Linden (ed.), *Itinéraires de Philippe le Bon, duc de Bourgogne (1419-1467) et de Charles, comte de Charolais (1433-1467)* (Bruxelles 1940) 444; GA Naarden, *Privilegeboek C III* 1 p. 118; GA Muiden, *Privilegeboek*; GA Weesp, *Privilegeboek* p. 90.

¹³ Smit, 'Graven', 107.

Opvallend is dat de inhuldiging van Filips de Schone door een Hollandse delegatie op 12 december 1494 niet op het slot Geertgruutenberg, maar in de lokale herberg 'De Wildeman' plaatsvond. Dat kan erop duiden dat het slot, door lange verwaarlozing, niet meer voor vorstelijk verblijf geschikt was. Omdat Filips toch niet van plan was te overnachten, is het daarvoor ook niet gereedgemaakt.¹⁴

Ook het kasteel Schiedam, door de Avesnes, familieleden van het Hollandse gravenhuis, in de tweede helft van de 13e eeuw op hun domein gesticht, werd tamelijk vaak als verblijfplaats gebruikt. Voor de graaf was het na vertrek uit Den Haag de eerste etappeplaats op zijn reis naar Zeeland. Tot de opkomst van Rotterdam fungeerde Schiedam bovendien als etappeplaats op de route zuidwaarts (richting Brabant en Henegouwen).

Op de eigen kastelen en 'lustsloten' die in de buurt van de jachtterreinen lagen, zoals Vogelenzang en Aelbrechtsberg (Bloemendaal) bij Haarlem en het in 1283 aan Floris V vererfde Teilingen, namen de graven frequenter hun intrek. Op Aelbrechtsberg oorkondde de graven Willem III (1304-1337) en Willem IV (1337-1345) incidenteel, en zeker niet zo vaak als Floris V; op Vogelenzang nooit. Toen Aelbrechtsberg na de dood van Willem IV in 1345 deel ging uitmaken van de douarie van zijn weduwe Johanna van Brabant, was het afgelopen met de functie van grafelijke verblijfplaats. Johanna heeft er nooit verbleven en de gebouwen zijn in verval geraakt. De laatste keer dat er op het huis werd geoorloofd, was op 5 juni 1346 door Margaretha van Henegouwen.¹⁵

Slot Teilingen, bij Sassenheim, is één van de opvolgers van Aelbrechtsberg geweest. Het was in één dag vanuit Den Haag te bereiken en vormde een goede uitvalsbasis voor de jachtpartijen en pleziertochten in de duinen en het (toen nog) uitgestrekte bosgebied van de Haarlemmerhout. Deed een vorst als Willem de Verbeider (de latere graaf Willem V, 1346/1351-1358) het kasteel nog incidenteel aan,¹⁶ vanaf 1388 waren Albrecht en later zijn zoon Willem VI en kleindochter Jacoba er geregelde gasten. Hun verblijven waren soms zo langdurig, dat we kunnen spreken van een residentie. Jacoba van Beieren, in de oudere literatuur als gravin altijd geassocieerd met Teilingen, verbleef er ook als jong meisje, terwijl haar ouders op reis waren.¹⁷

In 1383 en 1388 werd Teilingen verbouwd en opgeknapt om voor Albrecht als verblijfplaats uit het gezicht van het Haagse hof en dorpsleven te kunnen dienen. In 1388, aan het begin van zijn regelmatige verblijven aldaar, werden de schoorstenen en schoorsteenmantels vernieuwd en de vensters vergroot en opnieuw beglaasd. In de rekening van deze verbouwing, die kastelein Jan van Poelgeest onopvallend heeft opgenomen in zijn rekening van het rentmeesterschap van Zuidholland, worden verder vermeld een nieuw bouwhuis, een nieuw stalhuis en een nieuwe 'werderoep' (kleedkamer; vgl. het Franse 'garderobe') aan het poorthuis, dat is het bijgebouw. Het slotcomplex beschikte ook nog over een 'duufhuus' (duiven-

14 GA Gouda, Oud-archief van de stad, nr. 384 fol. 124v-127 = C. Gau, S. van Leeuwen, J. Scheltus e.a. (ed.), *Groot Placaat-boek... van de Staten Generael... Staten van Hollandt...* (9 dln. 's-Gravenhage 1658-1796) IV 8.

15 AGH 219 fol. 11; Van Micris, *Groot Charterboek*, II 718.

16 Op 10 januari 1347 voor een 'tafelronde', verder in september 1352 en september 1355: AGH 1217 p. 3 en 33; 220 fol. 10; 1541 fol. 18 en 23v; 221 fol. 25; 1440 p. 3; 1377 fol. 10. Blijkbaar concurreerde Teilingen in die jaren met de Hillegomse herbergen, waar Willem V regelmatig verbleef. Het slot was op 29 april 1352 in bouwvallige staat: AGH 244 fol. 12 'want wi wel verstaen hebben datter alrehande ghebreec es en den huse, waerbi dat hij [Jan van Herlaar] 't rimmeren ende stoppen mach doen soe waers noet es, alsoe dat wijt bereyt vinden ons up te leggen als wi of God wilt te lande [d.w.z. in Holland] comen'. Willem V gaf het slot aan vertrouwelingen tot wederopzegging in beheer, terwijl het door zijn voorgangers in leen was uitgegeven (AGH 244 fol. 12, 43, 51v, 63).

17 AGH 1411 fol. 19v-21; 1412 fol. 9-11. Haar vader bezocht haar regelmatig en was dan bij haar in de kost.

Afb. 1. L.W. (Jan Willemsz. van de Velde), Gezicht op Teilingen. Kopergravure, Robertus de Baudous, Amstelodami 1616. Bron: Gemeentelijke archiefdienst Leiden, prentverzameling, nr. 87349.

til), een 'caetspul' (kaatsbaan) en een 'kinderhuus'. Verder waren er een huisaltaar en een wijngaard. Uit dit alles blijkt dat Teilingen duidelijk voor ontspanning en plezier was ingericht. Behalve zijn gewone slaapvertrek had Albrecht er ook een kamer 'opt poerthuis boven des heren camer van Ghommengijs [een raadsheer] daer mijn lieve here biwilen plach te slapen'.¹⁸

Ook na 1388 bleven Albrecht en later Willem VI (graaf 1404-1417) Teilingen verbouwen. In 1515 herleefde de oude tijd nog eenmaal, toen Karel V op zijn huldigungsreis door Holland op het slot overnachtte, er het ontbijt gebruikte en vervolgens in de Haarlemmerhout op jacht ging.¹⁹ Als het geen vorstelijke residentie was, fungeerde Teilingen in de 14e en 15e eeuw meestal als residentie van de houtvester van de Haarlemmerhout.

Een andere opvolger van Aelbrechtsberg als lustslot was het huis Heemskerk,²⁰ dat in 1380 na de dood van de toenmalige leenman aan Albrecht als leenheer terugviel en dat een goed uitgangspunt vormde voor zijn verblijven in Kennemerland en uitstapjes in de duinen en bossen ten noorden van Haarlem. In 1380 werd terstond met een verbouwing begonnen;²¹ vanaf 1388 totdat het kasteel in 1398 van de hand werd gedaan, treffen we de graaf er regelmatig aan.

Van de andere 14e-eeuwse kasteel-aanwinsten bood de burcht Oostvoorne, gelegen in de heerlijkheid Voorne waartoe ook de stad Den Briel behoorde, aan de graaf de gelegenheid in deze streek over een *pied à terre* te beschikken. Hij zal er vooral ontspanning hebben gezocht, met de duinen als jachtterrein zo dichtbij. Na 1372, toen de laatste vrouwe van Voorne

¹⁸ Eerste vermelding van Albrechts verblijf op Teilingen 21 januari 1388: AGH 1242 fol. 63v, voor een jachtpartij. In december 1383 is sprake van de kosten van een verbouwing en op 8 maart 1384 van een raming daarvan: AGH 1238 fol. 107 en 121. Op 8 januari 1384 gingen twee raadsheren van Albrecht naar Teilingen 'om dat huys te besien ende datter een ghetymmert was': ibidem fol. 138. De rekening van deze verbouwing: AGH 1845. Zie voor 1388: AGH 1635 fol. 23v-31.

¹⁹ Verbouwingen in 1399-1407: AGH 1846, 1849-1851. 1515: A. Desplanque, C. Dehaisnes et J. Finot, *Inventaire sommaire des archives départementales antérieures à 1790. Archives civiles, série B.* (9 dln. Lille 1872-1906) VII 254.

²⁰ Dit is het huidige huis Marquette.

²¹ AGH 2089.

overleden was, diende de burcht vaak tot verblijfplaats aan Albrecht en diens zoon Jan van Beieren. Jan, in 1389 elect (gekozen, maar niet gewijde bisschop) van het bisdom Luik geworden, erfde de heerlijkheid in 1404. Tijdens de regering van zijn broer Willem VI was hij tijdens zijn verblijven in Holland regelmatig op Voorne, maar ook toen Jan zelf over het graafschap regeerde (1419-1425) trok hij er nog vaak naar toe. Albrecht en hij waren er soms zelfs enkele weken achtereen.

Het slot te Heusden, in 1357 met de stad en het omliggende land van Brabant verkregen, deed op dezelfde wijze dienst als Geertruidenberg: belangrijke grensversterking, ligging op de route naar het zuiden (Brabant en Henegouwen) en zuidoosten (Duitse Rijk) en plaats van ontmoeting en vergadering met andere vorsten en hun raden. Woerden, waar al een door Floris V gesticht stenen huis was, komt in de 14e eeuw niet als grafelijke verblijfplaats voor. Dat zal anders zijn geworden in de tijd van voornoemde Jan van Beieren, die in 1404 ook deze heerlijkheid erfde. Hij zal in de stad en op het nieuwe kasteel dat hij liet bouwen incidenteel ook verbleven hebben, gezien het feit dat één van zijn concubines een dochter van een Stichtse leenman uit het naburige Vleuten was.²²

De steden en sloten Gouda en Schoonhoven ten slotte, eind 1397 aangeërfd na het overlijden van Guy van Blois, kinderloze erfgenaam van een jongere broer van graaf Willem III, waren belangrijke aanwinsten. Gouda ging terstond tot de grote steden van Holland behoren en moest regelmatig in het reisprogramma worden opgenomen (wegens de inhuldigen en het vragen van consent in de bede); met Schoonhoven (en Woerden) verdedigde het de grenzen met het Sticht Utrecht. Vooral de kastelen van Gouda en Schoonhoven dienden de graaf na 1397 vaak tot verblijf als hij in het oosten van Holland was.

Grafelijke domeingeboeven: hoven en tolhuizen

Behalve hun burchten en kastelen vormden ook de gebouwen op hun domeinen een verblijfplaats voor de graven. In sommige Hollandse en Zeeuwse steden lag van oudsher een grafelijk domein in de vorm van een hof,²³ zoals in Haarlem, bij en in Delft, Leiden, Middelburg, Zierikzee en Vlaardingén.²⁴ Op die hoven stond vaak een gebouw dat voor grafelijk verblijf geschikt was gemaakt. Op deze 12e- en 13e-eeuwse situatie gaan veel van de 14e-eeuwse grafelijke herbergen in de steden terug die hierna ter sprake komen.

Uit twee domeinen zijn nederzettingen voortgekomen die hun naam aan hun bezitter

22 Omdat het 14e-eeuwse stadszegel van Woerden een gebouw vertoont in de stijl van de Haagse Grote Zaal, is verondersteld dat Floris' stenen huis ook iets dergelijks is geweest. S. Muller Fz., 'De groote zaal te Woerden', *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* (1909); N. Plomp, *Woerden 600 jaar stad* (Woerden 1972) 24, 57. Zie voor Jan van Beieren en zijn kinderen bij Lijsbet van Vleuten; AGH t22 fol. 12; t23 fol. 10v-11v; RAZH, Rekenkamer Registrars nr. 2 fol. 184v.

23 Over de hoven in Holland in het algemeen, niet alleen de stedelijke: J. Ph. de Monté verLoren, 'Hoven in Holland' in: *Opstellen aangeboden aan Prof. Jhr. Dr. D.G. Rengers-Hora-Sisama 1906-1942* (Utrecht 1942) 107-157; J.C. Kort, *Het archief van de graven van Holland 889-1581* (3 dln. 's-Gravenhage 1981) I 37* e.v.

24 Over deze hoven, behalve de in de vorige noot genoemde studies: P.A. Henderikx, *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland* (Dordrecht 1977); J. Huizinga, 'De opkomst van Haarlem', *BVG* 4e reeks IV (1905) 412-446 en V (1906) 16-173, herdrukt in: dezelfde, *Verzamelde Werken* (9 dln.; Haarlem 1948-1953) I 203-364; B.M.J. Speet, *Historische stedenatlas van Nederland* afl. 1: Haarlem (Delft 1982); P.C. Visser, 'Delft in de Middeleeuwen', *Zuid-Holland V*, 1 (april 1959) 13; J.J. Raue, *De stad Delft: vorming en ruimtelijke ontwikkeling in de late Middeleeuwen. Interpretatie van 25 jaar binnenstads onderzoek* (Delft 1982); P.J. Blok, *Geschiedenis ener Hollandse stad* (4 dln. 's-Gravenhage, 1910-1918) I 9-13, 52-53; H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten* (2 dln. Leiden 1975) I 63 e.v.; C. Hoek, 'De Hof te Vlaardingén', *Holland V* (1973) 57-92.

hebben ontleend, 's-Gravenhage en 's-Gravenzande. Over de hof in 's-Gravenzande is zeer weinig bekend. Het 'Zand' heeft oorspronkelijk gediend als grafelijk toernooiveld. Vóór 1400 komt de plaatsnaam in de rekeningen alleen als doel van een bedevaart of als een korte stop op de route Schiedam/Rotterdam-Den Haag voor; onder Willem VI wordt de hof meer een echte residentie en verblijf van de graaf er regelmatig verscheidene dagen achtereen. Tijdens Albrechts regering is er een paardestoeterij gevestigd.²⁵

Een geheel ander soort gebouwen dat tot de grafelijke domeinen behoorde en dat als verblijfplaats kon dienen, waren de tolhuizen. Niemandsvriend, bij Sliedrecht aan de Merwede, wordt al op 27 december 1241 (of 1242) vermeld als plaats van uitvaardiging van een oorkonde van graaf Willem II.²⁶ Achter deze naam kan niets anders dan het tolhuis schuil gaan, omdat ter plaatse geen enkel ander gebouw heeft gestaan. De tol is in 1354 van Niemandsvriend naar Woudrichem verplaatst. Deze laatste naam wordt vanaf 1319 vaak als plaats van verblijf en beoorkonding genoemd, vooral in contacten met Gelre; of na 1354 het (nieuwe) tolhuis hiervoor heeft gediend, is niet zeker maar wel waarschijnlijk. In februari 1358 zette Albrecht, uit Beieren uitgenodigd om het bestuur over Holland en Zeeland op zich te nemen wegens de krankzinnigheid van zijn broer Willem V, op het tolhuis van Woudrichem voor het eerst voet op Hollandse bodem; in maart bevond hij zich er nogmaals.²⁷ Het tolhuis van Ammers wordt incidenteel als verblijfplaats vermeld.²⁸ Uit de latere rekeningen blijkt dat het grafelijk verblijf in Woudrichem meestal is betaald door de tollenaar.

Dit laatste gebeurde ook door de tollenaars van Geervliet en Dordrecht, als de graaf in genoemde plaatsen verbleef. Voor Geervliet is het tolhuis als verblijfplaats aannemelijk. Het dorp (na 1381 stad) en kasteel behoorden aan een geslacht dat ook over de huizen Abcoude, Wijk bij Duurstede en Gaasbeek (in Brabant) beschikte; alleen het tolhuis was grafelijk bezit. Bovendien lag dit gebouw gunstig op de route van Holland naar Zeeland, die altijd per schip moest worden afgelegd en niet in één dag overbrugd kon worden.

Ook de tollenaar van Dordrecht betaalde vaak de kosten van een grafelijk verblijf in deze plaats. Daaruit kunnen wij concluderen dat hij dan op het tolhuis verbleef. Binnen de stad had de graaf echter ook huizen in bezit. Het tolhuis had het voordeel dat de doorreis sneller kon verlopen, zeker als de reis per schip werd gedaan, omdat de graaf zich niet in de nauwe stadsstraten behoefde te begeven.²⁹

In Zeeland heeft het tolhuis van Iersikeroord voorzover bekend wel als verblijfplaats, maar niet als plaats van overnachting gefunctioneerd. In de latere 15e eeuw en in de 16e eeuw

²⁵ Mr. O. van den Arend zal in zijn dissertatie aandacht besteden aan 's-Gravenzande.

²⁶ J.G. Kruisheer (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299 II* (Assen/Maastricht 1986) nr. 611. Laatste vermelding van oorkonding te Niemandsvriend, door Willem III op 5 september 1318: S.W.A. Drossaers (ed.), *Het archief van de Nassauischen Domeinraad. II. Het archief van de Raad- en Rekenkamer te Breda tot 1581, stukken betreffende de rechten en goederen van Anna van Buren* (5 dln. 's-Gravenhage 1955) II reg. 63; van verblijf door Johanna van Valois in augustus 1319: Smit, *Rek. Heneg.*, I 36.

²⁷ AGH 1619 fol. 7 en 13v.

²⁸ AGH 1616 fol. 8 (25 juni 1354).

²⁹ De betaling door de tollenaar van de kosten van het grafelijke verblijf in Dordrecht wordt regelmatig in de grafelijke tresoriersrekeningen vermeld (de tolrekeningen zelf ontbreken nagenoeg). Een andere functionaris die de kosten op zich nam, was de rentmeester van Zuidholland. Het tolhuis wordt verder uitdrukkelijk vermeld als verblijfplaats van Willem V op 14 juni 1351 en 23 juli 1352: AGH 1613 p. 48; 1614 fol. 7v. In de historische literatuur wordt bij grafelijk verblijf in Dordrecht ten onrechte meestal aan gebouwen in de stad gedacht. Karel V gebruikte op 1 juni 1515 het souper 'au Tholluys pres de Dordrecht', wat een verfransing voor 'tolhuis' zal zijn; hij overnachtte echter in de stad: Desplanque e.a., *Inventaire sommaire*, VII 254. Vergelijk met Gelre, waar het tolhuis van Lobith vaak tot plaats van verblijf en overnachting voor de vorsten dient (W.J. Alberts, *De graven en hertogen van Gelre op reis (13de-15de eeuw)* (Utrecht 1984) 15).

vonden in dit gebouw, gelegen op de uiterste rand van Zeeland, de vorstelijke inhuldigingen en de bede-consentering door de Zeeuwen plaats. Als deze plechtige handelingen binnen het vereiste Zeeuwse territorium waren verricht, verplaatste het hoge gezelschap zich naar het ongetwijfeld gerieflijker Bergen op Zoom, waar de Markiezenhof en de stedelijke logementen vele gasten konden herbergen.

De kastelen van de leenmannen

Incidenteel verbleef de graaf op de kastelen van de leenmannen. Gorinchem, in de 14e eeuw bezit van de Arkels, en Schoonhoven, tot 1397 bezit van Jan van Henegouwen-Beaumont en zijn erfenamen de graven van Blois, worden het meest als kortstondige verblijfplaats vermeld. Andere prominente leenmannen die hun leenheer wel eens binnen de muren van hun huis ontvingen, waren de heren van Voorne (graaf Willem III),³⁰ de Borsele's op hun sloten Zandenburg (bij Veere), St. Maartensdijk en het Utrechtse Zuilen,³¹ de Polanen op hun huizen Polanen (bij Monster), het slot te Breda en in hun stadhuis te Delft,³² de Brederode's op Brederode en Batestein (bij Vianen),³³ de Montfoorts,³⁴ de Wassenaars³⁵ en de Egmonds op Egmond en IJsselstein. Een bezoek aan het huis te Egmond is alleen zeker als het slot op de Hoef, ook wel als huis te Rinnegom vermeld, expliciet wordt genoemd; de vermelding 'Egmond' in de bronnen kan immers ook de abdij of eventueel zelfs een herberg in het dorp betrekken.³⁶

In Henegouwen en de andere zuidelijke Nederlanden werden onder anderen de heren van Gaasbeek (tevens heer van het Hollandse eiland Putten), Agimont, Enghien en Havré door diverse graven met een bezoek vereerd.³⁷

De leenmannen aan wie de graven een bezoek brachten, behoorden natuurlijk tot hun trouwe aanhangers en waren invloedrijke raadsleden. De redenen voor een bezoek konden uiteenlopen. Het kasteel lag op een bepaalde reisroute, of zijn bewoner speelde een zodanig

³⁰ Smit, *Rek. Heneg.*, passim.

³¹ H.G. Hamaker (ed.), *De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche huis* (3 dln. Utrecht 1875-1878. Werken HG nieuwe serie nrs. 21, 24, 26) III 305-306; AGH 1218 p. 35. St. Maartensdijk: 1244 fol. 124; 1390 fol. 24v, 43; Zuilen: 1409 fol. 13.

³² Polanen: AGH 1217 p. 38 (een bezoek van de jonge Willem de Verbeider, die pas vier dagen in Holland was); Breda: Niermeijer, *Bronnen*, I nr. 497; Drossaers, *Nassauschen Domainnaad*, I, 2 reg. 647; AGH 1238 fol. 83; 1407 fol. 18; 1553 fol. 24v; Delft: zie hierna.

³³ Hamaker, *Rek. Holland*, III 433; AGH 1229 p. 14; 1232 II fol. 87; 1264 fol. 51v (de rekening van de kost vermeldt alleen een verblijf te Schoonhoven); 1379 p. 30; 1402 fol. 18-19, 24, 35-37v, 41v. In de 16e eeuw doet Karel V Batestein aan (W. van Gouthoeven, *D'oude Chronijcke ende Historien van Holland* ('s-Gravenhage 1636²) 611. Met Souburg en Zandenburg, in het bezit van de bastaardtakken van de Bourgondiërs, is Batestein het enige particuliere slot dat de Bourgondische en Habsburgse vorsten bezoeken.

³⁴ AGH 1407 fol. 21; 1411 fol. 17v.

³⁵ AGH 1220 p. 14; 1273 fol. 57.

³⁶ Rinnegom in 1352: AGH 1541 fol. 19; 1950 fol. 15; 244 fol. 14; in 1388 en 1389: 1242 fol. 146v; 1244 fol. 30. Met Rinnegom wordt niet Rijnegom, een huis tussen Leiden en Zoeterwoude, bedoeld, zoals H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoeks en Kabeljauws twisten* (Zutphen 1982) 500 n. 49 ten onrechte meent. IJsselstein: AGH 1237 I fol. 60v, 84, 99, 146v; 1242 fol. 56v; 1379 p. 40; 1402 fol. 27.

³⁷ Gaasbeek: AGH 1237 I fol. 79 (in zijn huis 'Brakel'); 1241 fol. 100, 101v (de datum zal 13 mei moeten zijn); 156v (niet in de rekening van de kost). Agimont: Hamaker, *Rek. Holland*, III 301. De akte van 1 juni 1414, door Willem VI te Agimont uitgevaardigd (G. Wymans, *Inventaire analytique du chartrier de la Trésorerie des comtes de Hainaut* (Bruxelles 1985) nr. 1344a), is opgesteld tijdens het verblijf van de graaf in Den Haag. Havré: Hamaker, *Rek. Holland*, III 421; AGH 1235 fol. 73; ADN Lille, B 3279 fol. 11 (Havré was echter ook een bedevaartsplaats). Enghien: AGH 1236 fol. 68v (ontmoeting met de Engelse koningin).

belangrijke rol in het landsbestuur dat het als plaats van onderhandeling en verdragssluiting, met de graaf als partij, functioneerde.³⁸ Ook belangstelling van de vorst voor het familiale wel en wee van zijn leenmannen-vertrouwelingen kon een reden voor bezoek zijn. Albrecht woonde op 27 augustus 1387 in IJsselstein de bruiloft bij van Filips van Wassenaar en Maria van Egmond, dochter van de heer van IJsselstein, en ging in 1400 naar Naaldwijk om te offeren voor de dood van de zuster van Hendrik van Naaldwijk.³⁹ De reden voor de bezoeken van Albrecht aan kasteel Poelgeest, in 1387, is de nicht van de kasteelheer, Aleid van Poelgeest, die aangenaam gezelschap was voor de grafelijke weduwnaar. Aleid verkeerde ook op Teilingen, waar haar vader kastelein was, in Albrechts gezelschap.⁴⁰

Een aantal van de kastelen van de leenmannen werd als 'open huis' van de grafelijkheid gehouden; dit hield in dat bij de belening was vastgelegd dat de leenman desgewenst onderdak moest verschaffen aan de leenheer. Soms werd een eigen allodiaal goed met huis erop in leen opgedragen en als erfelijk leen, met de clausule van open huis, van de graaf terug ontvangen. Dergelijke handelingen vonden vooral tijdens de regering van Willem III plaats. Als voorbeelden noem ik Nijenrode bij Breukelen, Rijnenburg bij Hazerswoude, het huis 'de Mortier', dat bij Arnemuiden gebouwd was, het kasteel Kruiningen en het huis Ellewoutsdijk, beide op Zuid-Beveland.⁴¹

Kloosters en andere geestelijke instellingen

Binnen de graafschappen Holland en Zeeland waren drie abdijen nauw aan de grafelijke familie verbonden: Egmond, Rijnsburg en Middelburg. Deze in de 10e-12e eeuw gestichte kloosters zagen de graven niet alleen in de 13e eeuw, maar ook nog in de 14e eeuw regelmatig in levende lijve binnen hun muren verschijnen. Egmond, dat door de oriëntatie van de graven op het zuiden buiten de gewone reisroutes was komen te liggen, werd door Albrecht in de jaren 1388-1403 vaak bezocht als zijn aanwezigheid in het noorden was vereist. In deze jaren werd gepoogd de noordgrens van het graafschap te versterken door indijking van de Zijpe en onderwerping van de Friezen. Albrecht ging ook naar Egmond ter bedevaart naar St. Adelbert, om diens zegen af te smeken voor de Friese veldtochten.⁴²

38 Breda: Prevenier en Smit, *Dagvaarten*, I nr. 289. St. Maartensdijk: ibidem nr. 934 en Van Mieris, *Groot Charterboek*, III 530. Op dit slot vonden ook vele Zeeuwse dagvaarten, bijeenkomsten van de gewestelijke Staten, plaats (W.S. Unger (ed.), *Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd* (3 dln. 's-Gravenhage 1923-1931; RGP grote serie nrs. 54, 61, 75) II passim.

39 Naaldwijk: AGH 1254 fol. 103v. IJsselstein: AGH 1242 fol. 56v. Op 30 mei 1359 onderbrak Albrecht het beleg van Delft om in de abdij Rijnsburg de doop van een kind van de burggraaf bij te wonen (1219 fol. 113). Ook de gravin reisde naar doopplechtigheden van adellijke kinderen: AGH 1237 I fol. 87v; 1252 fol. 53; 1253 fol. 53v; 1257 fol. 54.

40 H.A. van Foreest, 'Traditie en werkelijkheid. B. De waarheid aangaande Aleid van Poelgeest', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* XX (1965) 110-146. Poelgeest in de bronnen: AGH 1242 fol. 59 en 60v.

41 Van Mieris, *Groot Charterboek*, II 119, 306 (voor de naam 'de Mortier' zie Prevenier en Smit, *Dagvaarten*, I nr. 118), 313, 491, III 436. Op 10 september 1359 at Albrecht bij Raas van Kruiningen en overnachtte hij bij Arend van Kruiningen (AGH 1219 fol. 133v). In 1361 reisde hij over Krabbendijke (1379 p. 45); Borsele en Ellewoutsdijk in 1390: 1391 fol. 23.

42 Voor de 13e eeuw zie de 'acta' van de grafelijke oorkonden en de verhalende bronnen. 1388-1401: AGH 1389 passim; 1390 fol. 25; 1391 fol. 24; 1392 fol. 22; 1247 fol. 58v; 1249 fol. 46, 55; 1251 fol. 64; 1253 fol. 18, 38v, 62, 75-76; 1254 fol. 78v, 100, 100v; 1255 fol. 61, 82; 1257 fol. 57, 63, 77v; *Kronijk van het Historisch Genootschap* (1852) 133, 146, 147. Bij wijze van hoge uitzondering werd in de abdij incidenteel nog geoorkond (P.A. Meilink, *Het archief van de abdij van Egmond* (3 dln. 's-Gravenhage 1931) regest 646; AGH 201 fol. 41v).

Afb. 2. Jan Stellingwerf, Het oude huis Lockhorst binnen de stad Leiden naar de toestand in 1564. Tekening, 18e eeuw. Bron: Gemeentelijke archiefdienst Leiden, prentverzameling, nr. 31070-1.

Zijn zoon Willem VI volvoerde zijn religieuze verplichtingen door in de 'goede week' en de Paasweek een rondreis langs Egmond en de bedevaartsplaatsen Noordwijk en 's-Gravenzande te maken.⁴³ De tweede mannenabdij binnen Holland, die van Berne bij Heusden, kreeg voor zover bekend één maal grafelijk bezoek, evenals de abdij van Mariënweerd bij Beesd in de Betuwe, die van oudsher door de Hollandse graven rijkelijk was begiftigd.⁴⁴

In Middelburg dienden ruimten in het abdijcomplex de graaf tot verblijfplaats. Dat blijkt uitdrukkelijk in 1343, 1365, 1366 en 1433.⁴⁵ Of de graaf tijdens zijn oponthoud in de Zeeuwse hoofdstad altijd binnen de abdij heeft verbleven is de vraag, want hij beschikte in de stad ook over een grafelijk hof.⁴⁶

De vrouwenabdij Rijsburg werd door Willem V en Albrecht voor hun vertier bezocht. Rond Onnozele Kinderendag en Driekoningen (28 december en 6 januari) verbleven zij daar om met de nonnen en de jonge adellijke 'pensionnaires', die er ter vervolmaking van hun opvoeding en onderricht verbleven, feest te vieren.⁴⁷ Na Albrecht komen grafelijke bezoeken aan Rijsburg niet meer voor. De andere vrouwenabdiën in Holland ontvingen alleen de gravinnen. Door hun ligging in de buurt van Den Haag waren Loosduinen, Koningsveld (bij Delft) en ter Leede of Leeuwenhorst (bij Noordwijkerhout) geen plaats van

⁴³ Smit, 'Graven', 122.

⁴⁴ Berne, waar ook werd geoorond: AGH 225 fol. 8; 1219 fol. 41v; 1378 fol. 21v. Mariënweerd: Van Mieris, *Groot Charterboek*, II 396.

⁴⁵ Smit, *Rek. Heneg.*, II 356, uitgaven voor een verbouwing; Unger, *Bronnen Middelburg*, II 118, 127, 174; RA Zeeland, Aanwinsten 1960, nr. 17, inv. nr. 351. Vgl. verder W.S. Unger, *De monumenten van Middelburg* (Maastricht 1941); J. H. Kluijver, 'Het Prinsengement in de Abdij te Middelburg', *Jaarboek Oranje-Nassau Museum* 1987/92-128, 94.

⁴⁶ Henderikx, *Bedelordeklousters*, 64.

⁴⁷ Smit, 'Graven', 121. Op genoemde dagen was het gebruikelijk dat de kinderen één dag de baas waren of in het middelpunt stonden. Rijsburg was trouwens voor de graaf ook een etappeplaats tussen Den Haag en Haarlem.

overnachting. Slechts zelden komt een (kort) verblijf van een gravin in deze abdijen in de bronnen voor.⁴⁸

Een apart geval is Haarlem. Bij grafelijke schenkingen aan de commanderij van St. Jan aldaar was bedongen dat de graven daar huisvesting kregen als zij in Haarlem verbleven.⁴⁹ Van deze bepaling is werkelijk gebruik gemaakt; in augustus 1508 logeerde keizer Maximiliaan in de St. Janskerk toen hij in Haarlem verbleef om als voogd van zijn kleinzoon Karel ingehuldigd te worden. In de kerk werd beschot geplaatst om hem enige privacy te gunnen. Ook de pseudo-Richard van York, een van de pretendenten in de Engelse Rozen-oorlogen, werd in 1495 in St. Jan gehuisvest.⁵⁰

Stedelijke huizen en herbergen

In de steden waar geen grafelijk hof was, bezat de graaf vaak een of meer huizen. Ook werden aanzienlijke huizen door hun eigenaren aan hem in leen opgedragen, soms met een clause over het verblijf van de vorst; beide soorten huizen dienden de graaf tot verblijfplaats. In Dordrecht waren dat de huizen 'Henegouwen' en 'Brandenburg'. Deze namen dateren op hun laatst uit het einde van de 13e eeuw. In de stadsrekening van 1284-1285 komen beide huizen voor als plaatsen waar het stadsbestuur bijeenkomt.⁵¹

In Rotterdam werden in 1316 en 1333/34 huizen aan Willem III in leen opgedragen die als herberg voor de graaf dienst zouden doen.⁵² Het grafelijke huis te Delft, gelegen aan de Markt, werd in 1357 aan de plaatselijke lombarden afgestaan, op voorwaarde dat de graaf erin kon logeren als hij in de stad was.⁵³ In Den Briel werd het grafelijke huis (ongetwijfeld afkomstig uit de nalatenschap van de heren van Voorne), gelegen tegenover het stadhuis, in 1390 door Albrecht verkocht aan Ghibe Jansz. van Craken, de baljuw van Voorne. Voorwaarde was dat het huis open moest staan voor de graaf of zijn gevolg als zij in de stad waren.⁵⁴ Grafelijke huizen komen verder voor op Texel (1425),⁵⁵ in Etroeungt (1326) en

48 Johanna van Valois, de vrouw van Willem III, in 1319 in ter Leede, Egmond en Rijnsburg; Smit, *Rek. Heneg.*, I 98-99. Margaretha van Kleef, de tweede vrouw van Albrecht, in Loosduinen: AGH 1251 fol. 89v; 1252 fol. 83; 1253 fol. 53v, 58, 85, 87; 1254 fol. 103v; in Leeuwenhorst: 1252 fol. 61. Over Albrechts eerste vrouw, Margaretha van Brieg, Willem VI's vrouw Margaretha van Bourgondië en de echtgenote van Jan van Beieren, Elisabeth van Görlitz, zijn nauwelijks gegevens beschikbaar. Geen enkele gravin zal echter zo veel in abdijen hebben verbleven als Johanna van Valois in die van Henegouwen en Frankrijk (Smit, *Rek. Heneg.*, passim). Zij is ook de enige gravin die zich na het overlijden van haar man terugtrok in een klooster.

49 Onder andere door Albrecht in 1360: G.W. van Oosten de Bruyn, *De stad Haarlem en haar geschiedenis* I (Haarlem 1765) 92; F. Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem van de vroegste tijden tot op onze dagen* (4 dln. Haarlem 1874-1888) II 260. In de 16e eeuw ontving Haarlem in St. Jan al haar voornaamste gasten, zie Allan, *Geschiedenis*, II 313-317.

50 GA Haarlem, te Tresoriersrekening 1507-1508 (kast 19 nr. 86) fol. 67; Van Gouthoeven, *Chronijcke*, 558, op basis van de *Divisiechroniek*.

51 J.L. van Dalen, *Inventaris van het archief der gemeente Dordrecht. I. De grafelijke tijd, 1200-1572* (Dordrecht 1909) 4; Henderix, *Bedelordekloosters*, 53 en 57; H. Sarfatij, 'Dordrecht. Opgravingen in Hollands oudste stad', *Spiegel Historisch* VII (1972) 620-627 en 659-667, 623. In 1293 kocht Floris V van Ricoud van Noordeloos een huis in Dordrecht; J.L. van Dalen (ed.), *Regestelijst behorende bij den Inventaris van het Archief der Gemeente Dordrecht 1200-1572* (Dordrecht 1912) nr. 81; Ricoud komt later voor als grafelijk waard, zie hierna.

52 AGH nr. 709 fol. 28; 242 fol. 81v; J.H. Scheffer en F.D.O. Obreen (eds.), *Rotterdamse Historiebladen. 1e Afdeling. Kronyk van 985-1340. Bijlagen van 1252-1392*. Dl. I, 1e stuk (Rotterdam 1871) p. 32 nr. 19, 65 nrs. 49 en 50; Van Mieris, *Groot Charterboek*, II 546.

53 Visser, 'Delft', 25.

54 AGH 226 fol. 312v.

Renaud-Folie (1381).⁵⁶ Deze opsomming kan uiteraard niet uitputtend zijn.

De eigen grafelijke huizen en de in leen gehouden huizen die de graaf tot herberg dienden bij zijn verblijf in de steden, werden beheerd door waarden of herbergiers. Vermeldingen van dergelijke waarden komen we tegen in Dordrecht (1282),⁵⁷ Rotterdam (1316 en 1333/1334),⁵⁸ Amsterdam (1345),⁵⁹ Zierikzee (1347)⁶⁰ en Reimerswaal (1363).⁶¹ In latere jaren worden grafelijke waarden aangetroffen in 's-Gravenzande (1405), Goes (1410) en Delft.⁶²

Buiten Holland en Zeeland worden herbergen en waarden vermeld in Bergen op Zoom (1324), Brussel en Gent (1341),⁶³ Aken (1358/59) en Mons (1417, hotel 'Naast').⁶⁴ De graven hebben sinds 1315 een eigen huis in Parijs, het hotel 'Ostriche' (= Oostenrijk; volgens de rekeningen van de kost van Johanna van Valois, vrouw van Willem III, heeft zij daarin werkelijk verbleven); in 1409 kocht Willem VI van de hertog van Berry een nieuw huis, het hotel 'du Porc épïc' in de rue de Jouy bij de parochiekerk van St.-Paul.⁶⁵

Wat er van een grafelijke waard verhoort wordt, blijkt uit enkele overeenkomsten die met hen zijn gesloten. In 1324 komt Willem III met Halsteen Mercelijssone en zijn vrouw overeen dat hij 's graven herbergier in Bergen op Zoom zal zijn en grafelijk livrei krijgt telkens als de graaf zijn knapen kleedt; als tegenprestatie zal het echtpaar open herberg houden, met stalling en 'litiër' [legerstede] tot maximaal 30 paarden, en verder voorzien van 'rotine keersen [kaarsen van vet of smeer] in den stal, borninghe [brandstof] in der cokene ende in der camere, ende dorch bedden ghestoffiert met slaepelaken ende deken, van potte ende ketele in die cokene, tafelaken, dualen [handdoeken, servetten], nappe ende kannen als der herberghe toebehoeren', zonder daarvoor iets te rekenen. De kosten van het verbruik zijn voor de graaf.⁶⁶

⁵⁵ AGH 895 fol. 10v. Texel vererfde aan de grafelijkheid uit het bezit van de heren van Beaumont en de graven van Blois. Al in 1317 vaardigde Jan van Beaumont een oorkonde op Texel uit, zodat er toen al een huis heeft gestaan (Van Mieris, *Groot Charterboek*, II 185). In 1415 oorkonde Willem VI in Den Burg: A. H. Mariens van Sevenhoven, *Het archief van het kapittel van St. Maria op het Hof te 's-Gravenhage* ('s-Gravenhage 1914) regent 166.

⁵⁶ Smit, *Rek. Heneg.*, I 216; AGH 1236 fol. 104.

⁵⁷ Van den Bergh, *Oorkondenboek*, II nr. 452. Zie voor een waard in 1284 Van Dalen, *Regestenlijst*, nr. 33.

⁵⁸ Zie noot 82. Hendrik Janse was in het midden van de 14e eeuw zowel waard van Willem V, van diens vrouw Machteld van Lancaster als van Jan van Blois (AGH 1614 fol. 22v; ARA, Blois 103 fol. 18).

⁵⁹ P. H. J. van der Laan (ed.), *Oorkondenboek van Amsterdam* (Amsterdam 1975) nr. 61. In maart 1387 is er sprake van een waardin in Amsterdam: AGH 1398 p. 40.

⁶⁰ AGH 220 fol. 25v. In 1327 wordt een sternihuis in Zierikzee door de graaf in leen uitgegeven, op voorwaarde dat het onderhouden wordt en dat de rentmeester op de bovenste zolder koren mag storten: AGH 303 fol. 80v. Van Mieris, *Groot Charterboek*, II 440. Onderhoud aan het grafelijke huis in Zierikzee wordt regelmatig vermeld in de door Van Riemdijk gemaakte uittreksels uit de verloren gegane rekeningen van de rentmeesters van Zeeland Beoosterschelde: ARA, Archief van het Algemeen Rijksarchief 1800-1940, nr. 786.

⁶¹ Colijn Wolfaerts, ARA, Archief van het Algemeen Rijksarchief 1800-1940, nr. 786 p. 355.

⁶² AGH 1259 fol. 35v, een zeker Sceyflaert; AGH 205 fol. 29. Voor Delft zie hierna.

⁶³ Voor Bergen op Zoom zie noot 66; Brussel: Hamaker, *Rek. Holland*, III 44. Latere waarden van het grafelijke huis te Brussel, dat 'Ostrevant' of 'Heugouwer' werd genoemd, worden vermeld bij Wymans, *Inventaire*, nrs. 1189a, 1217, 1240a, 1404, 1414. Het huis te Brussel wordt ook vermeld in februari 1381 (AGH 1236 fol. 104); Gent: Hamaker, *Rek. Holland*, III 5, II, 36, 37, 56, 67.

⁶⁴ AGH 1547 fol. 23; Wymans, *Inventaire*, nrs. 1339a, 1472a, 1619a.

⁶⁵ L. Devillers (ed.), *Monuments pour servir à l'histoire des provinces de Namur, de Hainaut et de Luxembourg* t. III (Bruxelles 1874) p. 51 nr. 146; dezelfde, *Cartulaire des comtes de Hainaut* (6 dln. in 7 bdn. Bruxelles 1881-1896) III p. 413 nr. 990 en p. 420 nr. 994; Wymans, *Inventaire*, nr. 1302. Over de Parijse huizen en het verblijf van Willem VI aldaar zal handelen: J. A. M. Y. Bos-Röps, 'Guillaume VI, comte d'Hollande à Paris. Histoire de ses résidences (1315-1425)', te publiceren in *Publication du Centre européen d'études bourguignonnes (XIVe-XVe s.)* no. 30.

⁶⁶ AGH 574 fol. 7v-8; Van Mieris, *Groot Charterboek*, II 340.

In 1329 kreeg de Leidenaar Gerrit Heinenzoon, grafelijk meesterknaap, levenslang het grafelijke huis te Leiden en de boomgaard in beheer. Daarvoor 'sal hi onse huys voirs. in raken [in orde] houden ende binnen scone toit onser behoef in te wesen zoe wilke tijd wi of die ons toebehooren daer comen, up sinen cost'. Leveren huis en boomgaard Gerrit te weinig op, zodat hij eraan te kort komt, dan zal de graaf bijleggen want Gerrit hoeft er geen verlies op te lijden.⁶⁷ Na Gerrits dood werd in 1361 heer Gerrit van Egmond beleend met de woning en boomgaard, onder de verplichting de woning als grafelijke herberg te onderhouden en desgewenst 20 bedden te leveren. Hof en boomgaard werden op oudejaarsdag 1367 door Albrecht aan het door hem gestichte Haagse hofkapittel geschonken.⁶⁸

In 1386 blijkt het huis van de Leidenaar Floris Gijsbrechtsz., kamerling en meesterknaap van de herberg van Albrecht, aan het St. Pieterskerkhof, voor grafelijk verblijf te zijn ingericht.⁶⁹ Dat op deze plek de vorst overnachtte als hij in Leiden was, is lang traditie gebleven. Als in 1515 aan de jonge Karel V wordt gevraagd waar hij tijdens zijn inhuldiging in Leiden verblijf wil houden, antwoordt hij dat hij dat wil in hetzelfde huis als waarin zijn vader (Filips de Schone) bij dezelfde gelegenheid verbleef. Dat blijkt het gedeeltelijk nog bestaande huis Lockhorst te zijn, gelegen aan het St. Pieterskerkhof en gebouwd op grondvesten van het grafelijke huis.⁷⁰ De Leidse Burcht zal niet als verblijfplaats hebben gediend, hoewel er wel kon worden gegeten.⁷¹

Van de Zierikzeese herberg zijn de volgende gegevens bekend. In 1347 mag Jan Boudijnszoon 'die men heet Peutken' wonen in het grafelijke huis, waarvoor hij op dat huis, 'binnen onsen hove aldair ghelegghen', een oogje moet houden. In 1356 krijgt Pieter Waddijnsz. als opvolger van zijn vader Waddijn Pieter Mulaertsz. het recht de bedden te leveren als de graaf in Zierikzee is. Op 28 juli 1421 wordt Filips van Everingen vermeld als waard te Zierikzee.⁷²

Uit 1389 is veel over het Dordtse huis 'Henegouwen' bekend. Dit huis was een grafelijk leen, gehouden door de Van Toloyens, een zijtak van het adellijke geslacht Van de Merwede. Na het kinderloos overlijden van de laatste leenman gaf één van diens erfgenamen, Dirk van de Merwede, zoon van Hendrik van Waes, het huis in vrije eigendom aan de graaf terug, waarop Albrecht hem ontsloeg van alle erop rustende dienstverplichtingen, gedefinieerd als 'dats te verstaen beddinghe, taflen ende scrighen ons te leveren als wi Tordrecht waren', alsmede van de verplichtingen voor het ambacht Toloyens⁷³ 'ons te dienen mit enen scepe te voeren enen dach buten onsen cost ende van husinghe ende stallen ons daer te leveren tot onsen orbaer tot alre tijt als wijs te doen hebben'.⁷⁴ Enkele dagen later verkocht Albrecht

67 AGH 242 fol. 61v; Van Mieris, *Groot Charterboek*, II 485.

68 Van Mieris, *Groot Charterboek*, III 118 en 219; Van Oerle, *Leiden*, 65-66.

69 GA Leiden, Kerken 694; F.J.W. van Kan, *Sleutels tot de macht* (Hilversum 1988), bijlage op diskette, in voor Floris Gijsbrechtsz.

70 GA Leiden, Secretarie I, nr. 594 fol. 53.

71 A. Meerkamp van Embden (ed.), *Stadsrekeningen van Leiden (1390-1434)* (2 dln. Amsterdam 1913-1914; Werken HG 3e serie nrs. 32, 34) I 241.

72 AGH 220 fol. 25v (Willem de Verbeider zonderde het 'proieel' uit, dat hij voor zichzelf hield om zijn beesten in te doen); 222 fol. 21v; 211 fol. 21v.

73 Een van de bij de St. Elisabethsvloed verdrinken dorpen in de Grote Waard.

74 AGH 226 fol. 291; Van Mieris, *Groot Charterboek*, III 520; Van Riemsdijk, *Treorie*, 14. Het huis 'Henegouwen' wordt ook vermeld in juli 1352: AGH 1614 fol. 28v. De verplichtingen voor het ambacht Toloyens dateren uit 1316, toen Ricoud van Noordeloos, dezelfde die in 1292 zijn huis aan de graaf had verkocht en nu 's graven waard te Dordrecht wordt genoemd, het kocht en beleend werd onder voorwaarde dat hij voor de graaf een woning en stal zou bouwen en beschikbaar houden: AGH 290 fol. 7v; Van Mieris, *Groot Charterboek*, II 174. Vgl. AGH 193 fol. 7v (oud 26v), waar Ricoud als Ricoud van Toloyens wordt vermeld en de verplichtingen ook worden opgesomd.

Afb. 3. De ligging van de Rotterdamse grafelijke herbergen volgens de kaart van Balthazar Florisz. van Berckenrode, 1626. Naar gegevens van C. Hoek.

A. Keizerinnesluis

B. Zegwaardse sluis, vergroot tot dubbele sluis

1. Het huis 'De Spiegel'

2. Het huis 'Sint Joris'

3. Het huis 'De Pauw'

(2+3 vormen de oudste grafelijke herberg,
1316-1344)

4. Het huis 'De Baertse'

5. Het huis 'De Swaen'

6. Het huis 'Bourgondie'

7. Het huis 'De Croon'

8. Grafelijke herberg 1333-1403

het huis; op 10 september 1389 verbleef hij in Dordrecht in het huis 'Brandenburg'.⁷⁵

De grafelijke herbergiers waren binnen de steden niet de minste personen: de Dordtenaar Wouter van der Spoye pachtte daar tevens de grafelijke tol; de latere waard Willem van den Steenhuse was er schepen in 1293; Gerrit Heinenzoon was schepen van Leiden in 1324/1325, als grafelijk maarschalk wordt hij vermeld in 1327 en als meesterknaap in 1329. Beide functies oefende hij uit tot 1334, toen hij rentmeester werd van het belangrijke Noordholland (tot 1345 en weer van 1351 tot 1354).⁷⁶ In Schiedam is Jan de Keyser, die achtereenvolgens de huizen 'Weeldenburg' en 'Vrederixhuis' bezat, vermoedelijk herbergier geweest; hij was tevens klerk van Willem III, rentmeester van Zeeland en daarna van Kennemerland.⁷⁷ De Amsterdamse waard Jan Pont was aldaar schepen in 1344;⁷⁸ Dirk van de Merwede's vader Hendrik van Waes was schepen van Dordrecht in 1358-1361, '63, '64 en '85 en burgemeester in 1366.⁷⁹ Dat de Brielse waard Ghijs van Craken ook baljuw van Voorne was, is al vermeld.

In Delft werd Jan Hoyter in 1425 tot waard aangesteld; hij was tevens schout.⁸⁰ Zijn opvolger was Bartholomeus Partant, die zijn carrière begon als dienaar en barbier van Jan van Beijeren, daarna onder meer bewaarder van het Haagse Bos en schout van Delft was, en eindigde in het belangrijke ambt van rentmeester van Noordholland. De waard van de in 1484 nieuw gebouwde grafelijke herberg in Delft werd de schout Arent Vrancken. van der Meer.⁸¹ Aan de Rotterdamse grafelijke waarden is recent aandacht besteed door C. Hoek. Uit zijn publikatie blijkt dat de waard Hendrik Jansz. het schrijfsambt en de school van Rotterdam in leen hield, een van de rijkste inwoners was en schepen in 1359/1360. Zijn zoon Jan de Visscher Hendriksz. was waard, houder van het schrijfsambt en de school en schepen in 1375 en 1381; hij trouwde een Brederode.⁸²

Over de huizen van particulieren in de steden zijn weinig gegevens beschikbaar. In 1358 was Albrecht in Delft ten huize van Dirk van der Burch en in 1391 al hij bij Filips van Polen, die als zovele edelen ook een huis in de stad had.⁸³ Hiervóór is al vermeld dat Karel V in 1515 in Leiden logeerde in het huis van Gerrit van Lockhorst. De Habsburgers kozen bij voorkeur voor een verblijf in een groot en comfortabel ingericht particulier woonhuis. In 1540 nam Karel V zijn intrek in Zierikzee in het huis 'De Mossel' aan de (Oude) Haven, eigendom van burgemeester Lieven Jacobsz. de Huybert, en in Dordrecht in het huis 'Blyenburg'; in 1549 verbleef prins Filips van Spanje in Dordrecht eveneens in 'Blyenburg', in Leiden ten huize van Johanna van Zwieter, vrouwe van Opmeer, aan het Rapenburg, in Haarlem in het stadshuis van de heer van Obdam en in Amsterdam ten huize van Nel Sijbrants, zuster van burgemeester Joost Buyck.⁸⁴

75 AGH 226 fol. 291v; Van Mieris, *Groot Charterboek*, III 521. Er was een nieuwe 'waerderebbe' bij het huis; het erf was acht voeten breed. 'Brandenburg'; AGH 1244 fol. 45.

76 Van Kan, *Stutels*, bestand Rotterd.

77 C. Hoek, 'Schiedam. Een historisch-archeologisch stads onderzoek', *Holland VII* (1975) 89-195, 119.

78 Van der Laan, *Oorkondenboek*, nr. 61n.

79 M. Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*... (Dordrecht 1677) 239, 275, 278.

80 AGH 895 fol. 22v; Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen 126 fol. 3.

81 Visser, 'Delft', 26.

82 C. Hoek, 'Rotterdamse geslachten in de late middeleeuwen', *De Nederlandsche Leeuw* CVII (sept.-okt. 1990).

83 AGH 1444 fol. 36; 1246 fol. 46v. Of Dirk toen de grafelijke waard was, is niet bekend.

84 1540: *Tegenwoordige Staat van Zeeland* (2 dln. Amsterdam 1751-1753) I 298; P. D. de Vos, *De vreesdich van Zierikzee van de tweede helft der 16de eeuw tot 1795* (Middelburg 1931) 44; Balen, *Beschryvinge*, 828, 1549; Balen, *Beschryvinge*, 829; GA Leiden, Secretarie I nr. 388 fol. 169v; W. Downer, 'Het huis Rapenburg 65, zijn eigenaren en zijn bewoners', *Leids Jaarboekje* 57 (1960) 116-137, 117; GA Haarlem, *Tresoriersrekening 1549* fol. 58v; GA Amsterdam, *Keurboek E* fol. 152v; J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam* (8 dln. Amsterdam 1879-1893) IV 336. Nels huis, waar vaker belangrijke personen verbleven, stond in de huidige Warmoesstraat.

Samenvatting

Achter de namen, waarmee na 1300 de verblijfplaatsen van de graven in de bronnen worden aangeduid, blijkt een uiteenlopende reeks objecten schuil te gaan. Zij variëren op het platteland van kastelen, in eigen bezit of van een leenman, en kloosters, tot legertenten; binnen (en naast) de steden van eigen burchten en tolhuizen tot herbergen en woonhuizen van voor-aanstaande burgers. De aanwezigheid van diverse bronnen, vooral grafelijke en stedelijke rekeningen, is bepalend of met absolute zekerheid kan worden gesteld in welk gebouw de graaf verbleef. In de meeste gevallen moet worden volstaan met een (vage) geografische aanduiding, en moet aan de hand van meer dan één bron worden vastgesteld of de graaf daar wel werkelijk verbleef.

In de grafelijke verblijfplaatsen komen in de loop der 14e eeuw veel veranderingen voor. Aelbrechtsberg en Vogelenzang verdwijnen; Teilingen, Oostvoorne en (tijdelijk) Heemskerk komen op. Rotterdam gaat Schiedam vervangen, en door de uitbreidingen oostwaarts worden Gouda, Schoonhoven en Gorinchem plaats van verblijf. Na 1425, als het Bourgondische hertogelijke huis Holland gaat regeren, verliezen deze drie, alsmede Geertruidenberg en Heusden, hun status van regelmatige verblijfplaats. Langs de meest gebruikte vorstelijke reisroute blijven slechts Dordrecht, Rotterdam, Den Haag, Leiden en Haarlem over (de derde stad van Holland Delft lag te dicht bij Den Haag). De Habsburgers Karel V en Filips II namen bij voorkeur hun intrek in een particulier woonhuis.

Een schout in opspraak. De carrière van een ambtenaar aan het einde van de vijftiende eeuw

Onder druk van de omstandigheden moest Maria van Bourgondië in 1477 omvangrijke privileges toestaan aan de gewesten die zij na de plotselinge dood van haar vader Karel de Stoute had geërfd. Zij kwam daarmee tegemoet aan de grieven die over het functioneren van de staat gespuid waren. Bijna een kwart van die klachten betrof de ambtenaren, van hoog tot laag: ambtsverpachting, machtsmisbruik, absenteïsme en cumulatie van ambten. De onvrede kwam voort uit het feit dat het ambt in vele gevallen een investering was geworden, waarbij de ambtsdragers slechts op winst belust waren, en niet op een goede uitoefening van hun taak. Dergelijke verschijnselen kunnen gezien worden in de context van het begrip patronage, zoals dat vooral in antropologische studies is geformuleerd, en zoals onlangs door de historicus W.P. Blockmans ten aanzien van de situatie rond het Groot Privilege van Maria van Bourgondië is gedaan.¹ Onder patronage verstaat men persoonlijke verhoudingen tussen ongelijken. Tussen dezen kunnen zich tussenpersonen, makelaars, opwerpen.

Het Groot Privilege van 1477 verbood onder meer het verpachten van meerdere ambten tegelijk. Kwam daarmee een einde aan de uitwassen van het op persoonlijke banden berustende bestuursstelsel? Aan de hand van de carrière van Aernt Thou Heynrycxz, een schout uit Holland, zullen wij proberen een antwoord op deze vraag te geven.

Aernt Thou Heynrycxzoon; afkomst en achtergrond

Aernt Thou Heynrycxz is geboren omstreeks 1424, waarschijnlijk te Delft, als zoon van Heynrick Aemsz en Katheryn Ysbrant Dirksd.² Hij werd meestal Thou Heynrycxz genoemd, mogelijk om hem te onderscheiden van naamgenoten – en vermoedelijk verwanten – zoals Aernt Thou Claesz en Aernt Thou Jansz die in dezelfde tijd in Delft leefden. Hij is overleden in 1505 en begraven in de Oude Kerk te Delft.³

Thou stamde uit een aanzienlijk geslacht. Zijn ouders worden regelmatig vermeld als eigenaren van grond in 't Woud, Zouteveen en Kethel.⁴ Zijn oudere broer Aem Heynrycxz (ca. 1419-1505) bezat land in Zouteveen, Kethel, Naaldwijk en 't Woud en is schout geweest van de Vrijenban en het Hof van Delft.⁵ Thou's zuster Haze was getrouwd met Willem Pijn Aelbrechtsz, die in de jaren 1447-1476 vermeld wordt als raad, schepen en burgemeester van Delft.⁶

Eén van Thou's dochters was getrouwd met een neef van Aernt Vranckenz van der Meer,

1 W.P. Blockmans, 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 11 (1985) 231-247.

2 C. Hoek, 'Acten betreffende Schieland en Oost-Delfland', *Ons Voorgeslacht* 42 (1987) 473; *Nederland's Adelsboek* 80 (1989) 559-560.

3 C. Hoek, 'Memoriediensten in de Oude Kerk te Delft', *Ons Voorgeslacht* 42 (1987) 255.

4 C. Hoek, 'Acten betreffende Schieland en Oost-Delfland', 473; C. Hoek, 'Acten betreffende 't Woud', *Ons Voorgeslacht* 39 (1984) 573; C. Hoek, 'Acten betreffende Vlaardingen in diverse archieven', *Ons Voorgeslacht* 39 (1984) 127.

5 Rijksarchief in Zuid-Holland (RAZH), Hof van Holland inv. nr. 477, sententie 99.

6 *Naamlijst van de Heeren Schouten, Burgemeesters, Schepenen, Theasuriere, Weer- en Havenmeesters der Stad Delft* (Delft 1729).

die van ca. 1458 tot 1497 schout van Delft en tevens baljuw en dijkgraaf van Delfland was.⁷ Van de zonen van Thou Heynrycxz is alleen Heynrick ook op bestuurlijk gebied actief geweest, hij trad op als helper van zijn vader in Nieuwland en Pijnacker en was zelf tot zijn dood in 1528 schout van 't Woud.⁸

Thou was een rijk man. Hij bezat aanzienlijke oppervlakten land in Kethel, Zouteveen,⁹ het Hof van Delft,¹⁰ en Naaldwijk.¹¹ In 1469 kocht hij de ambachtsheerlijkheid Hoogeveen bij Nootdorp.¹² In 1476 en 1483 verwierf hij voor in totaal 1400 Rijnse guldens land en huizen in Valkenkogge.¹³

Gedurende zijn lange carrière als schout van omstreeks 1460 tot 1500, heeft Thou Heynrycxz vier schoutambachten in bezit gehad: Hof van Delft, Vrijenban en Pijnacker in Delfland en Nieuwland in West-Friesland. Uit de bewaard gebleven commissiebrieven in het archief van de Grafelijkheidssrekenkamer en uit de processen die over Thou's benoemingen voor het Hof van Holland zijn gevoerd, kan afgeleid worden wanneer en op welke wijze Thou zijn schoutambachten verkregen heeft en hoe hij daar zijn gezag uitgeoefend heeft. Voordat we in detail op zijn carrière ingaan, zullen we eerst kort uiteenzetten wat de functie van schout in Holland inhield.

Het schoutambt

De schout was de laagste gerechtsdienaar en vertegenwoordiger van de (lands)heer in het plaatselijk gerecht. Voor zover de jurisdictie niet door de landsheer in leen was uitgegeven, werd de schout door hem aangesteld. Een schout was dus in feite een ambtenaar, in dienst van de landsheer of een ambachtsheer, en aan deze verantwoordelijkheid verschuldigd. In de 13e eeuw kwamen deze ambtenaren nog uit de oude adellijke families, maar daarna waren het steeds vaker ook niet-edelen.¹⁴ Ze waren afzetbaar en konden worden overgeplaatst en zij werden betaald voor hun diensten. Het waren geschoolde lieden, of ze hadden de functie in de praktijk geleerd.¹⁵

De schout was belast met het bestuur van het ambacht. Zijn taak was beperkt tot het optreden als president van het gerecht en rechtsvorderaar en hij droeg zorg voor de tenuitvoerlegging van het vonnis. De schout spande de vierschaar, de locatie waar het plaatselijk gerecht gehouden werd. Hij vroeg aan de inwoners of het de rechte tijd en rechte plaats was, daarna gebod hij stilte, het vredegebod.¹⁶ Het recht werd niet door hem gewezen, dat deden de gezworenen of de schepenen. In een ambacht in Holland waren dit vrijwel altijd gekozen

7 W.W. van Valkenburg, 'De voorouders van Pieter van Vollenhoven', *De Nederlandsche Leeuw* 82 (1965) k. 127-128.

8 C. Hoek, 'Acten betreffende 't Woud', 382.

9 C. Hoek, 'Acten betreffende Schieland en Oost-Delfland', 473.

10 C. Hoek, 'Het verzuiverboek van het Hof van Delft, gemaakt in 1532', *Ons Voorgeslacht* 41 (1986) 555.

11 J.C. Kort, 'Leenkamer van de graven van Blois 1282-1650', *Ons Voorgeslacht* 40 (1985) 40.

12 C. Hoek, 'Repertorium op delenen van de Lek en Polanen, gelegen in Delfland, Schieland, op het eiland IJsselmonde en in de Lek (13e eeuw-1650)', *Ons Voorgeslacht* 37 (1982) 142.

13 RAZH, Hof van Holland, inv. nr. 477, sententie 29, fol. 30v en 33v.

14 J. Ph. de Monté ver Loren, *De rechterlijke organisatie ten platten lande in het gebied langs den Krommen Rijn gedurende de middeleeuwen* (Utrecht 1948) 144.

15 R.C. van Caenegem, *De instellingen van de middeleeuwen. Geschiedenis van de westerse staatsinstellingen van de V-e tot de XV-e eeuw* (Gent 1967) 194-195.

16 J. Ph. de Monté ver Loren, J.E. Spruit, *Hoofdpijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (Deventer 1972) 17.

leden uit de gemeenschap van vrije lieden, de bureu. Wel legde de schout het vonnis ten uitvoer. Hij inde de boeten of legde beslag op de goederen van de overtreders.¹⁷

Thou's verwerving van schoutambten

Het eerste schoutambt dat Thou Heynrycxz heeft verworven was dat van Nieuwland, het huidige St.-Maarten bij Schagen. Hij is hier tot tweemaal toe schout geweest.

Thou is voor de eerste keer tot schout van Nieuwland benoemd door Filips de Goede. Van deze benoeming is geen akte bewaard gebleven. Na het overlijden van Filips in 1467 had Karel de Stoute het recht de door zijn vader aangestelde functionarissen in hun ambt te handhaven of ze door anderen te vervangen. Voor Thou Heynrycxz pakte het verkeerd uit: bij een open brief van 10 april 1468 werd hij als schout van Nieuwland vervangen door Jan van Boshuysen.¹⁸ In deze brief wordt aan de rekenkamer te Brussel opdracht gegeven 'qu'il rembourssera prochainement le desuppl. Aernt Tou de telz deniers qu'il a desbourssez'. Thou had zijn ambt dus verkregen door geld te lenen aan de hertog. Thou's opvolger Jan van Boshuysen was een vertrouweling van Karel de Stoute, de benoeming tot schout van Nieuwland was een beloning voor zijn diensten.¹⁹

In 1477, na de dood van Karel de Stoute, kwam Thou Heynrycxz weer bovendrijven. Hij werd door Maria van Bourgondië opnieuw aangesteld tot schout van Nieuwland. Hij kreeg echter problemen met Harcke Sohiersz, die eerder schout van Nieuwland was geweest. Harcke daagde Thou voor het Hof van Holland, dat het betwiste schoutambacht in gerechtelijke bewaring stelde en Franc van Zanen tot sekwestre benoemde.²⁰

Thou Heynrycxz was echter niet van plan het eind van de procedure af te wachten en wist op 21 januari 1478 een open brief van Maximiliaan en Maria te verkrijgen, die hem in staat stelde het schoutambacht van Nieuwland in bezit te nemen.²¹ Hieruit blijkt dat Thou het schoutambacht in pacht had gekregen voor een periode van acht jaar door 250 pond te lenen aan hertogin Maria. Deze voorwaarden waren vastgesteld in onderhandelingen tussen Thou Heynrycxz enerzijds, en Pieter Lanchals en meester Jacob Cruesinck anderzijds.²² Pieter Lanchals, raadsheer en commissaris van domeinen en financiën, en Jacob Cruesinck, eerste rekenmeester in Holland, waren in 1477 belast met de taak om het verlies van inkomsten van de landheer in Holland door de bepalingen van het Groot Privilege te beperken. Eén van de beproefde middelen was het verpachten van ambten.²³

Nadat Thou zich in het bezit had gesteld van het schoutambacht van Nieuwland, spanden Harcke Sohiersz en Franc van Zanen een procedure aan bij de Grote Raad. Volgens hen had Thou de open brief van 21 januari 1478 verkregen door de procedure voor het Hof van Holland te verzwijgen. Ze vonden echter geen gehoor bij de Grote Raad, want die bepaalde

17. De Mooté ver Loren, Spruit, *Hoofdlijnen*, 5.

18. RAZH, Grafelijkheidsrekenkamer, registers inv. nr. 490, fol. 92v.

19. W. Paravicini, *Guy de Brinon. Der Burgundische Staat und seine adlige Führungsschicht unter Karl dem Kühnen* (Bonn 1975) 413.

20. Juridisch studiecencentrum Gravensteen, Archief Grote Raad van Mechelen, geëxtendeerde sententiën 796.94.

21. RAZH, Grafelijkheidsrekenkamer, registers inv. nr. 491, fol. 70v.

22. *Ibidem*.

23. M. Boone en H. Brandt, 'De ondermijning van het Groot Privilege van Holland, Zeeland en West-Friesland volgens de instructie van 21 december 1477', *Holland* 24 (1992) 2-21.

op 18 juni 1479 dat Thou in het bezit van het schoutambacht van Nieuwland mocht blijven tot het Hof van Holland uitspraak zou hebben gedaan.²⁴ Er is geen sententie van het Hof van Holland over deze zaak gevonden. In 1483 was Thou echter nog steeds schout van Nieuwland, dus mogen we aannemen dat hij het proces gewonnen heeft,²⁵ ondanks het feit dat hij in strijd met het Groot Privilege het schoutambt van Nieuwland gepacht had.

In 1478 verwierf Thou ook het schoutambt van Pijnacker. Dit ambt was eerst verpacht aan Jan van Dorp, die op 28 februari 1478 met de leden van de rekenkamer in Den Haag, na overleg met Pieter Lanchals en meester Jacob Cruesinck, tot overeenstemming was gekomen over de voorwaarden waaronder hij dit ambt zou pachten. De voorwaarden luiden als volgt:²⁶

- Van Dorp zou het schoutambt voor vijftien jaar in pacht krijgen.
- Hij zou op dit ambt 150 pond lenen.
- Hij zou alle 'civile boeten, brucken, exployten ende upcommingen' voor zichzelf mogen behouden tegen een jaarlijkse betaling van 12 ponden van 40 groten aan de rentmeester-generaal van Holland.
- Van alle 'criminele saken ende exempte brucken daermen lyff ende goet aen verbuert mit-gaders alle verbuerde peynen dragende boven de xxv ponden' moest hij rekening overleggen aan de baljuw van Delfland.
- Zolang de lening van 150 pond niet terugbetaald was, zou hij niet uit zijn ambt ontzet kunnen worden.

Nadat de condities waren vastgesteld nam Jan van Dorp het schoutambacht van Pijnacker aan om het echter onmiddellijk weer over te dragen aan Ysbrant Aernt Thouwезооn. Deze betaalde de vereiste 150 pond en nam alle rechten en plichten van Jan van Dorp over, terwijl zijn vader Thou Heynrycxz zich borg stelde.

Ysbrant Aernt Thouwезооn was in 1478 ongeveer zeven jaar oud,²⁷ hij diende dus slechts als stroman voor zijn vader. Thou Heynrycxz heeft zeker tot 1496 zelf het ambt bekleed.²⁸ Waarom heeft hij deze commissiebrief dan op naam van zijn zoon laten zetten? Waarschijnlijk betreft het hier een poging om het vierde artikel van het Groot Privilege van Holland en Zeeland te omzeilen, waarin bepaald werd dat niemand meer dan twee ambten tegelijk mocht bekleden,²⁹ en we weten dat Thou in 1478 al schout van Nieuwland was en in 1477 de schoutambten van het Hof van Delft en de Vrijenban had verworven. Op deze manier kon Thou vier ambten tegelijk bekleden zonder dat hij zich daardoor juridisch kwetsbaar maakte.

Van de benoeming tot schout in het Hof van Delft en de Vrijenban is geen akte bewaard gebleven; we zijn er desondanks van op de hoogte doordat er een proces over is gevoerd waarin het Hof van Holland op 23 oktober 1477 uitspraak heeft gedaan.³⁰ Hoewel in deze sententie alleen sprake is van de Vrijenban, kunnen we aannemen dat Thou ook in het Hof van Delft tot schout benoemd was omdat het schoutambt in deze twee ambachten altijd door

²⁴ Juridisch studiecentrum Gravensteen, Archief Grote Raad van Mechelen, geëxteende sententiën 796.94

²⁵ RAZH, Hof van Holland, inv. nr. 477, sententie 98.

²⁶ RAZH, Grafelijkheidsrekenkamer, registers inv. nr. 491, fol. 235v.

²⁷ Ysbrant Thou Aerntsz verklaarde op 25 februari 1531 zestig jaar oud te zijn. Bron: C. Hoek, 'Acten betreffende 't Woud', 582.

²⁸ Juridisch studiecentrum Gravensteen, Archief Grote Raad van Mechelen, dossiers beroepen uit Holland nr. 11.

²⁹ W. P. Blockmans, 1477, *Haar algemene en de gewestelijke privilegien van Maria van Bourgondie voor de Nederlanden, Standen en landen* LXXX (Kortrijk-Heule 1985) 219.

³⁰ RAZH, Hof van Holland, inv. nr. 475, sententie 62, fol. 95v.

dezelfde persoon bekleed werd.³¹

Thou kreeg in de Vrijenban te maken met verzet van zijn voorganger Dirck Heynrycxz, die weigerde het schoutambacht aan Thou over te dragen zolang de borgsom die hij had moeten storten niet was terugbetaald. Bovendien beriep Dirck er zich op dat hij het ambt uitoefende voor meester Jacob Cruesinck, die over brieven van commissie zou beschikken, wat inderdaad het geval was.³² Hiertegen beriep Thou zich terecht op het Groot Privilege, waarvan het zestiende artikel bepaalde dat alle verpachtingen van ambten vervallen waren.³³ Thou werd dan ook in het gelijk gesteld.

In de jaren tachtig heeft Thou deze twee schoutambachten verloren, waarschijnlijk omdat zijn pachttermijn was afgelopen. Een sententie van het Hof van Holland van 30 juli 1490 vermeldt namelijk dat 'zekere jaeren geleden' de inwoners van het Hof van Delft en de Vrijenban commissiebrieven van de hertog hadden gekregen om zelf een schout te mogen aanstellen.³⁴ Hierop hadden ze Thou's broer Aem Heynrycxz tot schout benoemd.

Toen de in hun commissiebrieven genoemde termijn ten einde liep, vroegen de ingezetenen Aem of hij aan zijn broer wilde vragen of die een verlenging van de pacht zou willen regelen.³⁵ Blijkbaar waren de ingezetenen op de hoogte van Thou's goede connecties en wilden ze hem inschakelen als makelaar. Thou heeft zich inderdaad bij de bevoegde instanties vervoegd om over deze schoutambachten te spreken, echter niet om de pacht van de ingezetenen te verlengen, maar om zichzelf tot schout van het Hof van Delft en de Vrijenban te laten benoemen. Hij verkreeg de schoutambachten voor een termijn van tien jaar door geld te lenen aan de hertog.³⁶

Het is niet verwonderlijk dat de ingezetenen van de beide ambachten niet verheugd waren over deze gang van zaken. Ze weigerden Thou dan ook te erkennen als schout, waarop Thou een procedure aanspande bij het Hof van Holland, waarin hij eiste dat de inwoners veroordeeld zouden worden om hem als schout te ontvangen.

In hun verweer voor het Hof beriepen de inwoners zich ten eerste op het volgens hen door Thou gepleegde bedrog en verder op de volgende argumenten:

dat nae rechte nyemende en behoorde gestelt te zijn tot regemente van luyden den zelven luyden niet agreabel noch acceptabel wesende ende oic dat nader privilegien desen landen nyment inden zelven landen hebben of houden mochte commissie van meer dan twee officien.³⁷

Blijkbaar hadden de ingezetenen slechte ervaringen met Thou gehad tijdens diens eerste ambtsperiode zodat ze hem nu niet acceptabel vonden als schout. Het beroep van de inwoners op het verbod van cumulatie van ambten uit het Groot Privilege was aardig bedacht, maar het maakte geen kans. Thou was geen schout van Nieuwland meer (zijn pacht was daar in 1485 afgelopen en is voor zover bekend niet verlengd) en zijn andere ambt stond op naam van zijn zoon Ysbrant. De enige ambten die Thou formeel bekleedde, waren de schout-

31 J.F. Niermeyer, *Delft en Delfland, hun oorsprong en vroegste geschiedenis* (Leiden 1944) 48.

32 RAZH, Grafelijkheidsrekenkamer, registers inv. nr. 490, fol. 28v.

33 W.P. Blockmans, *Het algemene en de geventelijke privilegien*, 222.

34 RAZH, Hof van Holland, inv. nr. 478, sententie 211, 212.

35 Ibidem.

36 Ibidem.

37 Ibidem.

ambachten van het Hof van Delft en de Vrijenban, waarmee hij binnen de perken van het Groot Privilege bleef.

Zoals te verwachten viel, werd Thou Heynrycxz door het Hof in het gelijk gesteld. Hij is de volle termijn van tien jaar schout gebleven, want op 16 december 1499 wordt hij nog als zodanig vermeld.³⁸

Na 1477 is Aernt Thou Heynrycxz dus de facto schout geweest van vier ambachten: Nieuwland (1477-1485), Hof van Delft en Vrijenban (1477-? en 1490-1500) en Pijnacker (1478-waarschijnlijk 1496). Er was in zijn geval dus sprake van cumulatie van ambten, hetgeen in strijd was met het Groot Privilege. Bovendien verkreeg hij al zijn ambten door verpachting, wat ook in strijd was met het Groot Privilege.

Hiervoor zijn twee oorzaken aan te wijzen:

- Het dramatische geldgebrek van de landsheer. Dit leidde tot een ongebreidelde verpachting van ambten. Een rijk man als Thou Heynrycxz kon hiervan profiteren. Bij alle benoemingen van Thou waarvan iets over de voorwaarden bekend is, blijkt dan ook dat hij geld geleend heeft aan de hertog.
- Connecties met de juiste personen. Verschillende benoemingen blijken tot stand gekomen te zijn in onderhandelingen met invloedrijke personen als Pieter Lanchals en meester Jacob Cruesinck, die in deze periode gemachtigd waren om namens de landsheer ambten te verpachten. Die connecties waren zelfs zo goed dat anderen, zoals de ingezetenen van het Hof van Delft en de Vrijenban, een beroep deden op Thou om hun belangen bij de centrale overheid te behartigen.

Thou's bestuur van de schoutambachten

Thou Heynrycxz was in de jaren tachtig van de 15e eeuw schout van maar liefst vier ambachten. Dit moet gevolgen hebben gehad voor de uitoefening van deze functie. Hij kon niet op vier plaatsen tegelijk het dagelijks bestuur op zich nemen. Daarom stelde hij plaatsvervangers aan. Bijvoorbeeld in het schoutambacht van de Vrijenban. In 1477 was hij door middel van een 'brieve van commissie' van het Hof van Holland, geciteerd in een sententie, aangesteld.³⁹ Hij liet in deze 'brieve van commissie' opnemen dat hijzelf of zijn gecommitteerde het ambt mocht bedienen. Dit betekende dat Thou het bestuur van het schoutambacht mocht overlaten aan een plaatsvervanger. Daarnaast bezat hij ook het schoutambt van Nieuwland, dat in West-Friesland was gelegen. Hier verbleef hij waarschijnlijk vrij weinig. Dit blijkt wel uit de conflicten tussen Thou en zijn voorganger die lange tijd, tot in 1483, doorspeelden. Thou kon zijn gezag in het noordelijke ambacht nauwelijks uitoefenen, en 'zijne stedehouder', of plaatsvervanger, werd regelmatig door aanhangers van Thou's voorganger bedreigd en verdreven, zodat zij zelf de vierschaar konden spannen en rechtspreken.⁴⁰ Thou probeerde zijn machtspositie in de ambachten waar hij niet steeds aanwezig kon zijn ook te versterken door zijn aanhangers aan te stellen in bestuurlijke functies in de ambachten. Vooral in Pijnacker ging hij op deze manier te werk.

38 C. Hoek, 'Acten in het familie-archief De Clerque Wissocq de Sousberghe in het Rijksarchief te Mons in Henegouwen', *Ons Voorgeslacht* 32 (1977) 361.

39 RAZH, Archief Hof van Holland, inv. nr. 475, sententie 62, fol. 95v.

40 RAZH, Archief Hof van Holland, inv. nr. 477, sententie 99.

Afb. 1. Zegel van Aernt Thou Heynrycxz. Beschrijving van het wapen: een linker schuinbalk waarover een barensteel met drie hangers. Rijksarchief in Zuid-Holland, archief klooster St. Anna te Delft, inv. nr. 6, akte d.d. 29 mei 1478. Foto Algemeen Rijksarchief.

Toen Thou Heynrycxz werd aangesteld als schout van Pijnacker, werd hij geconfronteerd met een dorpsgemeenschap van vrije lieden die een hoge mate van medezeggenschap hadden in het bestuur van het ambacht. De dorpingen vormden een buurschap, een gemeenschap van vrije lieden, die collectief eigendoms- of gebruiksrechten hadden op de gronden. Bij de leden van de buurschap berustte de rechtsvorming, het bestuur en de rechtspraak.⁴¹ De rechtspraak was in handen van hun eigen gezworenen, die ze zelf kozen, maar de vierschaar werd gepresideerd door de schout, die door de landsheer was aangesteld.

De medezeggenschap in Pijnacker openbaarde zich in de verkiezing van de zeven gezworenen. Eens per jaar kozen de inwoners van Pijnacker hun eigen gezworenen die de schout bijstonden in de rechtspraak. Door middel van twee ambachtsbewaarders hielden ze toezicht op de waterstaat, terwijl dezen tevens de financiën beheerden. Er was zelfs een orgaan van acht achtemannen dat de zaken van de ambachtsbewaarders controleerde.⁴² Elk jaar op de woensdag na Sint Ponsiaansdag (14 januari) verzamelden alle 'buyren', de vrije lieden van Pijnacker, zich in de kerk 'dairmen gewoonlicken is die vierschaere te houden',⁴³ om de verkiezing te houden. De 'buyren' waren verplicht bij deze verkiezing aanwezig te zijn, want wie niet kwam moest een boete betalen. Ook de schout was aanwezig maar hij mocht geen enkele invloed uitoefenen op de verkiezing, hij was immers geen lid van de buurschap. De verkiezing verliep als volgt. De zeven zittende gezworenen kozen vier nieuwe gezworenen uit elk kwartier (wijk) van Pijnacker. Deze vier kozen nog eens drie gezworenen. De zeven nieuwe gezworenen kozen daarna de twee ambachtsbewaarders en de achtemannen. Op deze manier werd de gehele buurschap van ongeveer honderd haardsteden bij het bestuur betrokken.

In dit systeem van grote medezeggenschap probeerde Thou verandering te brengen. Voordat Thou schout werd, had een andere schout al getracht zijn invloed te vergroten door eigen gezworenen aan te stellen. Deze man was daarop door de buurschap bij het Hof van

41 De Monté ver Loren, Spruit, *Hoofdfijnen*, 60-67.

42 Juridisch studiecentrum Gravensteen, Archief Grote Raad van Mechelen, dossiers beroepen uit Holland nr. 11, C.

43 *Ibidem*, dossier 11, C.

Holland aangeklaagd. Met succes, want de oude gewoonten werden in het dorp hersteld.⁴⁴ Tijdens de eerste jaren van het bewind van Thou Heynrycsz veranderde er in dit opzicht niets. Toch begon Thou steeds meer druk op de verkiezing uit te oefenen. Een inwoner van Pijnacker stelt in 1496:

dattet geleden is ontrent X jaeren dat de selve Thou als scout van dier tijt aff den voirs. gerechte ende gezwoeren bij aenbrengen vanden voirs. bode tot zijne beliefte ende appetijte jaerlijcx gestelt ende gemaect heeft, achterlatende die voirs. oude ende goede coustume ende gewoente vanden ambochte voirs.⁴⁵

Wanneer Thou precies begon met het aanstellen van eigen gezworenen wordt in de bronnen niet duidelijk, maar in januari 1496 gaat Thou volgens de bewoners van Pijnacker te ver. Vanuit zijn woonplaats Delft stuurde hij een officieel stuk waarin hij verklaart alle gezworenen, de ambachtsbewaarders en de achtemannen te hebben gekozen.⁴⁶ Thou probeerde het bestuur van het schoutambacht volledig onder zijn controle te krijgen, zodat hij nieuwe elementen in het schoutambacht kon introduceren, zoals het verhogen van boeten en het zelfstandig inspecteren van de waterstaat, zonder dat de buurschap zich door middel van haar eigen gekozen bestuur daartegen kon verzetten. We zullen hier later nog op terug komen.

We hebben in deze paragraaf twee aspecten belicht van het bestuur van schoutambachten door Thou Heynrycz. Hij bestuurdde zijn ambachten door middel van plaatsvervangers. Ook probeerde hij binnen de ambachten een machtsbasis te creëren, bijvoorbeeld door gezworenen aan te stellen. De rechtspraak en het bestuur van de ambachten waren niet zijn prioriteiten. Wat die wel waren beschrijven we in de volgende paragraaf.

Schoutambt als investering

Thou was schout geworden van vier ambachten door geld te lenen aan de hertogin. Hij had in deze ambten dus een deel van zijn vermogen geïnvesteerd en die investering moest winst opleveren. Hij beschikte over verschillende middelen om dat te bereiken.

Een van die middelen was het verhogen van boeten. Dit blijkt uit de getuigenissen van de inwoners van Pijnacker, die een proces aanspanden tegen Thou bij het Hof van Holland. In hun aanklacht staat:

Item, ende om dair off te togen, zoe is van oudts ende nae andere coustume de hoichste boete aldair inden dorpe ende ambochte niet meer, noch hoger dan thien schellingen hollants, die welcke boete hij Thou up gestelt ende uuyt zijns selfs auctoriteyt gehoicht heeft tot vijftich schellingen, ende de welcke vijftich schellingen hij den aermen ondersaten aff haelt twee scat aen gelde ende vier scat aen panden.⁴⁷

In dezelfde lijst van klachten tegen het functioneren van Thou als schout is een aantal voorbeelden van buitensporige boeten te vinden. Heyn Dirxszoon kreeg een boete van 26 ponden hollands, omdat hij een brug niet had onderhouden. Hij ging in beroep bij het hoog-

⁴⁴ Ibidem, dossier II, C.

⁴⁵ Ibidem, dossier II, B, fol. 1.

⁴⁶ Ibidem, dossier II, C.

⁴⁷ Ibidem, dossier II, A, fol. 4.

heemraadschap omdat de brug zijn eigendom niet was, maar toen Thou dit merkte legde hij beslag op al zijn goederen.⁴⁸ Vijf andere inwoners van Pijnacker kregen van Thou elk een boete van 10 schellingen, terwijl zij dat bedrag volgens gewoonte samen hadden moeten betalen.⁴⁹ Hij vroeg dus het vijfvoudige van de eigenlijke boete. Al deze aanklachten werden door getuigen bevestigd. Zo vertelde de oude Aernt Janszoon:

dat den voirs. Thou voirsaten in officie nye vijftich schellingen geplocht en hebben te nemen..., mair vanden hoichsten boeten alleenlijcken ende niet meer dan thien schellingen hollants ende dattet geleden mach wesen ontrent thien jaeren, ende van daer voirt off dat die voirn. Thou die voirs. vijftich schellingen eerste geplogen heeft die den scamelen ondersaten inder manieren voirs. aff te drucken.⁵⁰

Thou maakte er ook een gewoonte van om zelf de schouw uit te voeren, zonder toestemming van het waterschap, en zonder enig recht hoge boeten uit te delen aan lieden die hun waterwegen verwaarloosden. Na het schouwen van een watergang vroeg hij vanwege achterstallig onderhoud het vijfvoudige van het gebruikelijke bedrag.⁵¹

In de informatie die op verzoek van het Hof van Holland in Pijnacker werd gehouden staan zeven getuigenissen van personen die belasting aan Thou moesten betalen voor door hen gedelfde turf. Volgens oude gewoonten mochten de inwoners van Pijnacker zo veel turf delven als zij maar wilden zonder enige belasting aan hun schouw te betalen.

Uit al deze gegevens blijkt dat Thou tegen de gewoonten van de buurschap in, een hogere opbrengst uit de boeten trachtte te halen. Zijn onderdanen durfden eerst niet te protesteren, maar toen Thou gezworenen aanstelde en de waterstaat op eigen gezag inspecteerde kwam de gemeenschap in verzet.

Een ander middel om het schoutambt rendabel te maken was het pachten van belastingen. Van 1486 tot 1496 pachtte Thou Heynrycxz samen met Aernt Vranckenx van der Meer de smaltienden (op klein vee, vruchten, groenten e.d.) en de korentienden in Pijnacker.⁵² Van 1483 tot 1493 pachtte Thou ook de landwinninge in het Hof van Delft.⁵³ De landwinninge was een recht van overgang, te betalen aan de landsheer bij verandering van erfpachter of cijnsman in geval van overlijden of verkoop.⁵⁴ Thou pachtte deze tienden en belastingen natuurlijk in de eerste plaats om er geld mee te verdienen, maar deze pachten hadden een belangrijk neveneffect. De afhankelijkheid van de bevolking werd erdoor vergroot. Men had niet alleen meer te maken met Thou als schout, maar ook met Thou als belastinginnehmer. Thou kreeg zo meer greep op de inwoners en kon aldus de rentabiliteit van zijn schoutambachten verbeteren.

Het belang van het bezit van grond in agrarische samenlevingen was zeer groot. Grondbezit was van levensbelang en wie veel grond bezat, kon macht uitoefenen. Door de grond in gebruik te geven aan vertrouwelingen kan men een afhankelijke cliëntèle creëren. De cliënten kunnen vervolgens aangesteld worden op sleutelposities binnen de gemeenschap, waardoor de patroon een sterkere greep op die gemeenschap krijgt.

48 Ibidem, dossier II, A, fol. 5.

49 Ibidem, dossier II, B, fol. 3-4.

50 Ibidem, dossier II, B, fol. 2.

51 Ibidem, dossier II, B, fol. 15.

52 RAZH, Grafelijkheidsrekenkamer, rekeningen inv. nr. 331, (rekening rentmeester Noord-Holland 1497).

53 RAZH, Grafelijkheidsrekenkamer, registers inv. nr. 491, fol. 96v.

54 J. Verdam en C.H. Ebbinge Wubben, *Middelnederlandsch Handwoordenboek* (Den Haag 1932) 322.

Voor iemand als Thou Heynrycxz had grondbezit dus meer dan alleen een zuiver economische betekenis. Het speelde voor hem ook een rol bij het rendabel maken van zijn schoutambachten. In Delfland beschikte Thou al over een vrij uitgebreid grondbezit waar hij gebruik van kon maken, maar in Nieuwland waarschijnlijk niet. Voorzover bekend vormde het schoutambt de enige verbinding tussen Thou en Nieuwland. Er was echter een manier waarop Thou snel een aanzienlijk grondbezit kon opbouwen: profiteren van executoriale verkopen. Aan de hand van een voorbeeld kunnen we tonen hoe dat in z'n werk ging.⁵⁵

Bij een hoog oplopende ruzie tussen enkele inwoners van het schoutambacht Nieuwland behorende dorp Valkenkogge, en de schout, Thou Heynrycxz, werden in 1466 twee mensen gedood.⁵⁶ Vanwege deze misdrijven werden de daders vervolgd door de procureur-generaal van Holland en door de nabestaanden van de slachtoffers. Dit leidde tot twee sententies van het Hof van Holland, waarbij de daders veroordeeld werden tot betaling van een boete van 1000 Rijnse guldens aan de landsheer en een boete van 400 Rijnse guldens aan de nabestaanden.⁵⁷

Omdat de daders niet in staat waren dit bedrag op te brengen, werden in 1472 hun goederen, vooral land en huizen, bij twee verkopen door een deurwaarder van het Hof van Holland openbaar verkocht.⁵⁸ Door het verlies van hun land werden ze met de ondergang bedreigd. Er verscheen echter een redder in de nood: Thou Heynrycxz. Hij betaalde beide boetes voor de daders, maar wel onder één voorwaarde: de rechten van de personen die de goederen bij de executoriale verkopen gekocht hadden, moesten aan hem overgedragen worden.⁵⁹ De daders moesten nu óf 1400 gulden aan Thou betalen, óf ze verloren hun land aan Thou. Die 1400 gulden hadden ze niet, dus raakten ze hun land kwijt.

Hoeveel land Thou Heynrycxz bij deze verkopen in totaal verworven heeft, is niet bekend. Van de tweede verkoop, die van 400 gulden, weten we dat het om 13,7 hectare ging.⁶⁰ Thou was hiermee dus in één keer een belangrijke grondbezitter in Nieuwland geworden. Toen hij in 1477 opnieuw schout werd, had zijn grondbezit een belangrijke versterking van zijn machtspositie kunnen betekenen. Jammer genoeg voor Thou dachten de Nieuwlanders daar anders over.

Naast de drie bovenstaande bestuurlijke middelen om geld te verdienen aan het uitoefenen van een schoutambt waren er ook andere manieren om de onderdanen geld af te persen. Hieronder verstaan wij het bedreigen van de inwoners van de ambachten en in het ergste geval intimidatie door het gebruiken van geweld tegen bepaalde personen in de gemeenschap. In het laatste geval liet hij vaak zijn zoon, Heynrick Thouwenzoon, het vuile werk opknappen. In de meeste gevallen bedreigde Thou de bevolking van zijn ambacht met rechtszaken. Deze vorm van afpersing paste hij toe op de armste inwoners van Pijnacker. De reeds eerder genoemde aanklacht vermeldt:

Item, ende als de aerme ondersaten him geerne uf bescremen soude mit justicie, reformation off anders diergelijke wegen, soe dreycht hij se, off de facto werpt himluyden aen een wijskenninge. Die welcke wijskenninge staet zoe grooten rechte ende coste dat uuyt vree-

55 RAZH, Hof van Holland, inv. nr. 477, sententie 29, fol. 18r-34v.

56 Ibidem, fol. 18v.

57 Ibidem, fol. 20v en 30v.

58 Ibidem, fol. 23v.

59 Ibidem, fol. 26r.

60 Ibidem, fol. 23v.

sen van dien zijfluyden liever hebben zijn compositie dan te wachten uyuyt vanden wijskenninge al hadden zij juste saicke om te deffenderen.⁶¹

Deze aanklacht werd ondersteund door getuigenissen. Wanneer de arme inwoners hun verhoogde boeten niet betaalden noemde Thou de naam van Pieter Lanchals, 'mitte welcken hij den voirs. ondersaten plach te dreygen ende te dwingen'.⁶² De reputatie van de machtige Pieter Lanchals, overweldigde de arme onderdanen. Zij durfden zich niet meer te beklagen over de buitensporige boeten en legden zich neer bij de hoge bedragen die Thou vroeg.

Niet alleen Thou, maar ook zijn zoon Heynrick probeerde in Pijnacker op illegale wijze geld te verdienen. Door middel van 'kenningen', een vrije bewijslevering voor schout en gezworenen, trachtte hij inwoners geld uit de zak te kloppen. Hij werd daarin gesteund door zijn vader, die achteraf niet zijn zoon, maar diens medeplichtigen bestrafte. Een van hen was Cornelis Reyerszoon, onderschout van Pijnacker. Heynrick, die hem uit naam van zijn vader vroeg borg te staan in zijn 'kenningen', misleidde Cornelis daarmee, omdat Heynrick zonder toestemming van zijn vader zich uitgaf voor schout. Heynrick beloofde zelfs voor het gerecht Cornelis schadeloos te houden. Toen hij echter al zijn zaken verloor, en Thou achter het misbruik van zijn autoriteit kwam, beboette Thou Cornelis met 40 ponden hollands.⁶³ Cornelis, die zich hiertegen verzette – hij had immers getuigen van de onderlinge afspraak met Heynrick – kreeg alsnog een boete van 6 pond Vlaams. Dit ging de gezworenen te ver. Zij betaalden gezamenlijk één van de zes pond, 'ende dat oick eensdeels omme te beletten dat de voirs. scout den selven Cornelis niet in't geheele verderven en soude, ende belettende een anderde wijskenninck upten selven Cornelis geleyt te worden'.⁶⁴

De meest indrukwekkende bedreiging speelde zich niet af in Pijnacker, maar in Nieuwland. Dit dorp, dat in het oproerige West-Friesland lag, had te lijden onder de machtsstrijd tussen twee rivaliserende schouten, Harcke Sohiersz en Thou, waarover later meer. De aanhangers van Harcke waren niet van plan zich neer te leggen bij het besluit van het Hof van Holland (vóór 1479),⁶⁵ dat Thou als rechtmatig eigenaar van het schoutambt aanstelde. De aanhangers van Harcke bezetten regelmatig de vierschaar om hun voorkeuren door te drukken. Thou kreeg daarom van het Hof van Holland een 'brieve van commissie' om oproerkrakers te arresteren en naar Den Haag af te voeren. Op Sint Ponsiaansdag 1479 kwamen Thou en Heynrick 'mit sekere menichte van ruyteren ende gewapent volck'⁶⁶ het schoutambacht van Nieuwland binnenrijden. Met veel geweld probeerden zij Symon Claiszoon te arresteren. Ze schoten met koloveren, handvuurwapens, door het dak en de ramen van Clais' huis. Het geweld maakte zo'n indruk op de omwonenden dat zij 'uuyt ancxte ende vrese die zij hadden uuyt hore huysen niet en dorsten commen'.⁶⁷ Na dit incident vertrok het legertje, met in zijn gelederen ook een banneling, Reynier Luydenzoon, naar Eenigenburg, een ge-

61 Juridisch studiecentrum Gravensteen, Archief Grote Raad van Mechelen, dossiers beroepen uit Holland nr. II, A, fol. 4. 'Wijskenning' of 'kenning' is een vrije bewijslevering voor schout en gezworenen, een soort procesverbaal, waarvoor men een bedrag moest betalen.

62 Ibidem, dossier II, B, fol. 2.

63 Ibidem, dossier II, A, fol. 5-7; B, fol. 6.

64 Ibidem, dossier II, B, fol. 6.

65 De sententie van dit besluit is niet in het archief van het Hof van Holland aanwezig, maar RAZH, Archief Hof van Holland, inv. nr. 477, sententie 99 maakt het aannemelijk dat vóór januari 1479 een uitspraak is gedaan door het Hof van Holland.

66 RAZH, Archief Hof van Holland, inv. nr. 477, proces 99.

67 Ibidem.

Alb. 2. Aanstelling van Ysbrant Aert Thouwzoon tot schout van Pijnacker, 28 februari 1478. Rijksarchief in Zuid-Holland, Grafelijkheidsrekenkamer, registers inv. nr. 491 fol. 235v. Foto Algemeen Rijksarchief.

hucht in het ambacht.⁶⁸ Ook hier was het gedrag van Thou en zijn groep angstaanjagend, temeer omdat de banneling zich daar eerder misdragen had. De bewoners durfden ook hier niet uit hun huizen te komen. Daarop stuurde Thou zijn zoon, Heynrick, rond middernacht met 14 ruiters terug naar Nieuwland om Gerijt Doedenzoon te arresteren.

[Zij] hadden aldair dat huys vanden voors. Gerijt Doedez. ende Clais zijn zoon... gevouchten ende mit foortse ende geweld de doere vanden zelve huysse in stukken geslagen... Heinrick Touwez. mit zijnen gesellen inden voors. huysse wesende hadden gevonden den voors. Clais Gerijtz. die zij onder die voeten worpen ende mit bloede getogen messen over zijn hofst stonden, meenende den voors. Gerijt Doedez. te hebben, den welken zij, indien hij't geweest hadde, ter doot gebracht zouden hebben... zoe hadde eenige van himluyden den zelve Clais bekenet ende geroupen 'slaet metten is den rechten man niet', zoe dat de voors. Clais was blijven leggende zonder him ter doot te bringen.⁶⁹

Deze gebeurtenissen moeten enorme indruk hebben achtergelaten bij de bewoners van Nieuwland en Eenigenburg. Omdat Thou in zijn functie als schout alleen zijn taak uitvoerde – het arresteren van oproerkraaiers – werd hij vrijgesproken van het onrechtmatig uitoefenen van geweld. Hij kreeg alleen een vermaning omdat hij een banneling in zijn gevolg had opgenomen, die zich niet in Holland, Zeeland en Friesland mocht ophouden.⁷⁰ Wij be-

68 P. Noordeeloo, 'Eenigenburg Nuwendoon' in: *Westfriese oudheden* 27 (1960) 133-147.

69 RAZH, Hof van Holland, inv. nr. 477, sententie 99.

70 RAZH. Archief Hof van Holland, inv. nr. 477, sententie 98.

schouwen Thou's optreden echter niet alleen als de uitoefening van zijn functie. Het gebruik van zoveel geweld was niet nodig, maar Thou gebruikte het om zijn macht te tonen aan de bevolking van zijn dorpen. Het imponerende gedrag was een signaal voor het volk dat dit zich maar beter naar zijn wensen kon schikken. Het winnen van het proces bij het Hof van Holland in 1483 moet hem een steun in de rug zijn geweest. Zijn onderdanen in Nieuwland waren toen totaal verslagen.

De vier methoden die Thou gebruikte om geld en rijkdom te vergaren om zijn investeringen in schoutambten rendabel te maken hadden legale en illegale trekken. Vaak hebben ze geleid tot processen voor het Hof van Holland en de Grote Raad. Opmerkelijk is dat de uitkomsten van de processen altijd positief uitvielen voor Thou. Hij won vrijwel elk proces, hoefde nooit de proceskosten te betalen, en kon ook nog het geld van de boeten innen. Dit alleen al moet bij zijn onderdanen een sterke afkeer en haat hebben veroorzaakt. De inwoners van Nieuwland en Pijnacker kwamen daarom in opstand tegen hun schout om een einde te maken aan diens ambtsmisbruik.

Onderdanen in verzet

De inwoners van Nieuwland maakten in hun verzet tegen Thou zowel van legale als van illegale middelen gebruik. Een legaal middel was het beroep aantekenen tegen allerlei besluiten en sententies ten voordele van Thou. Een voorbeeld daarvan is het verzet van Harcke Sohiersz tegen de benoeming van Thou tot schout in 1477. Hoewel Thou uiteindelijk toch aan het langste eind trok, heeft het door de processen voor het Hof van Holland en de Grote Raad wel bijna twee jaar geduurd voordat hij het schoutambacht in bezit kon nemen en dat terwijl zijn aanstelling maar voor acht jaar gold.

Ook de overdracht van de landerijen die Thou via openbare verkopeningen in handen had gekregen, verliep uiterst moeizaam doordat de oorspronkelijke eigenaren steeds met nieuwe bezwaren kwamen die aanleiding waren tot eindeloze procedures voor het Hof van Holland. En zelfs al won Thou die processen, dan kwam het nog vaak voor dat hij de sententies niet ten uitvoer kon leggen 'midts die rebellicheyt ende cleyn obediencie die zedert in veel plaatsen der zelve lande [= West-Friesland] gheregneert heeft'.⁷¹

Als legale middelen niet meer werkten, voerden de Nieuwlanders beslissingen in hun deel niet uit of gingen ze zelfs over tot gebruikmaking van geweld. Met een mengeling van juridische obstructie, ongehoorzaamheid en geweldpleging zijn ze erin geslaagd de overdracht van in 1472 verkochte goederen tegen te houden tot in 1483.

Hoewel Thou vanaf 1477 zelf schout van Nieuwland was, heeft hij het jarenlang niet aangedurfd de landerijen waar hij recht op had in bezit te nemen. Dat is ook wel begrijpelijk, hij had immers in 1466 al een keer moeten meemaken dat de vierschaar overvallen werd en dat daar zelfs twee doden bij vielen en ook later zijn bij de strijd tussen verschillende facties in het dorp slachtoffers gemaakt.⁷² Thou zal er weinig voor gevoeld hebben de spanning te vergroten door zijn rechten op het land te doen gelden. Pas na een aantal jaren, toen een deel van de kemphanen dood of met de noorderzon vertrokken was, heeft hij het blijkbaar verantwoord geoordeeld het land in bezit te nemen.

71. RAZH, Archief Hof van Holland, inv. nr. 477, fol. 30v.

72. Ibidem, fol. 20v en 26r.

De inwoners van Nieuwland zijn er weliswaar niet in geslaagd Thou Heynryczx weg te werken, maar door gebruikmaking van de mogelijkheid tot beroep bij het Hof van Holland enerzijds en burgerlijke ongehoorzaamheid en geweldpleging anderzijds, hebben ze gedurende enkele jaren Thou's positie wel verregaand kunnen verzwakken. Hij is echter zeker tot 1485 schout gebleven en tijdens de laatste jaren van zijn ambtstermijn vinden we vrijwel geen sporen van verzet meer.

De inwoners van Pijnacker dienden eind 1495, in elk geval vóór 20 januari 1496, een aanklacht in bij het Hof van Holland tegen hun schout Thou Heynryczx.⁷³ Hiermee werd een proces in werking gesteld, dat uiteindelijk tot voor de Grote Raad kwam. Dit proces zou een jaar lang de gemoederen van de dorpsbewoners van Pijnacker bezighouden. Verzet tegen een hertogelijk aangestelde ambtenaar was een ernstige zaak. Als het proces in hun nadeel zou uitpakken, zouden ze ernstig gestraft kunnen worden voor opstandigheid. De lijst van grieven was echter zo groot dat de bewoners geen andere uitweg meer zagen. Hun aanklacht was professioneel opgesteld en bevatte 19 artikelen over het misbruik dat Thou van zijn ambt had gemaakt. Achtereenvolgens kwamen aan de orde: het aanstellen van eigen gezworenen in het schoutambacht, het gebruiken van nieuwe rechtsregels, het verhogen van boeten, het bedreigen van onderdanen en vier ernstige vormen van afpersing. Al met al een zeer grove overtreding van het gewoonterecht in het dorp. De raadslieden van het Hof moeten dit meteen hebben opgemerkt en stuurden één van hen naar Pijnacker om een onderzoek in te stellen. Commissaris Jan Michielszoon van Eversdijk liet een zestiental getuigenverklaringen afleggen die de aanklacht ondersteunden.⁷⁴ Zeven daarvan waren van groot belang. In een dorpsgemeenschap van ongeveer honderd haardsteden moet dit een bijzondere gebeurtenis geweest zijn. Het negentien folio's tellende verslag van de getuigenissen bevat gedetailleerde informatie over Thou's optreden als schout.

Maar Thou, die van deze zaak natuurlijk op de hoogte was, veranderde zijn plannen niet. Op de woensdag na Sint Ponsiaansdag (14 januari), dat was enkele dagen nadat de bevolking de belastende getuigenisverklaringen had afgelegd, benoemde hij opnieuw zijn eigen gezworenen. De bewoners reageerden meteen, want op 31 maart werd er een gezamenlijke getuigenverklaring afgelegd door de invloedrijkste personen van de gemeenschap. Deze getuigenis bevatte stuitende informatie over Thou's gehele functioneren als schout. De oorspronkelijke aanklacht werd herhaald, en er werden zaken aan toegevoegd, zoals het besturen van het ambacht door middel van onbekwame en onvermogenende plaatsvervangers.⁷⁵

Tussen 31 maart en 30 juli 1496 deed het Hof van Holland een voorlopige uitspraak. We kunnen alleen maar gissen naar deze uitspraak, want zij is niet bewaard gebleven. Wel wordt duidelijk dat deze negatief uitviel voor Thou. Het Hof van Holland heeft waarschijnlijk zelf nieuwe gezworenen aangesteld, zoals uit een later stuk blijkt.⁷⁶ Thou wachtte de uiteindelijke uitspraak van het Hof niet af maar ging nog vóór 30 juli 1496 in beroep bij de Grote Raad.⁷⁷ Maar terwijl het proces voortduurde bleef het schoutambacht Pijnacker zonder rechtcollege, en dus zonder enig overheidsbestuur. Dit was in het nadeel van de Hollandse

⁷³ Juridisch studiecentrum Gravensteen, dossiers beroepen uit Holland nr. 11, A. Omdat de getuigenissen op 20 januari 1496 zijn afgenomen (Ibidem, dossier 11, B.), moet de aanklacht vóór die datum zijn ingediend.

⁷⁴ Ibidem, dossier 11, A, B en C.

⁷⁵ Ibidem, dossier 11, C.

⁷⁶ Ibidem, dossier 11, D.

⁷⁷ In Ibidem, dossier 11, D, wordt Thou Heynryczx appellant genoemd, evenals in Ibidem, dossier 11, E. De dossierbeschrijving noemt hem verweerder, maar dit is een foute interpretatie. Na de voorlopige uitspraak van het Hof van Holland gaat Thou in beroep en is appellant, dus eiser.

overheid, die geen inkomsten uit Pijnacker meer ontving. De rentmeester-generaal, Thomas de Bueckelare, schreef daarom op 30 juli een verzoek aan Filips de Schone, waarin hij deze vroeg het Hof van Holland op te dragen Thou te verplichten samen te werken met de gezworenen of anders een andere schout aan te stellen.⁷⁸ Wij nemen aan dat dit verzoekschrift is uitgevoerd, maar dat Thou er met tegenzin aan meewerkte.

Zes dagen na het verzoekschrift oordeelde de Raad dat Thou zichzelf mocht verdedigen door middel van een aantal getuigenverklaringen.⁷⁹ Vier maanden later waren vijf getuigenissen verzameld in het voordeel van Thou.⁸⁰ Wat wij daaruit opmaken is dat ze een scheef beeld geven van de gebeurtenissen. De vijf mannen zijn of getrouwen van Thou, of betaald door Thou, of gedwongen door Thou een getuigenis af te leggen. Jan Bruyn Dircxsoon was bijvoorbeeld één van de gezworenen die door Thou in 1495 was aangesteld.⁸¹ Claes Adriaenszoon en Jan, poorter uit Delft, waren beiden klerk onder het gezag van Thou en Jan Adriaenszoon was bode in Pijnacker. Het doel van de getuigenissen is slechts het zwart maken van de hoofdgetuigen tegen Thou, namelijk Cornelis Huygenzoon en zijn aanhangers, die vóór 30 juli door het Hof van Holland aangesteld waren als gezworenen in Pijnacker. Alle getuigen beschrijven een gebeurtenis die enkele dagen tevoren, op 13 november 1496, had plaatsgevonden in de kerk van Pijnacker, waar Cornelis Huygenzoon en zijn mannen de belasting, de korvinge, inden.⁸² Het lijkt ons een rechtmatige manier van het uitoefenen van het gezworenenambt, Thou echter zag hierin een illegaal middel dat inging tegen zijn gezag als rechtmatig eigenaar van het schoutambt.

Het proces voor de Grote Raad duurde in ieder geval tot na 4 januari 1497, want toen verstuurde de Hollandse procureur-generaal alle bewijsstukken naar de Raad.⁸³ Jammer genoeg is de sententie van dit proces niet overgeleverd, zodat we moeten gissen naar het oordeel van de Grote Raad. Wij nemen aan dat Thou uit zijn schoutambt is gezet. Na 1497 wordt er geen melding meer gemaakt van Thou als schout van Pijnacker. De smal- en graantienden van Pijnacker die Thou samen met Aernt Vranckenzoon, de schout van Delft, in pacht had, werden na 1497 aan andere personen verpacht.⁸⁴ De twee processen die Thou in de jaren '90 nog tegen Cornelis Huygenzoon voerde bij het Hof van Holland, maken ook geen melding van zijn schoutambt.⁸⁵ Wij vinden deze drie bewijzen genoeg om te stellen dat de inwoners van Pijnacker het proces hebben gewonnen.

Uit de carrière van Aernt Thou Heynrycxz blijkt dat één van de doelstellingen van het Groot Privilege – het tegengaan van verpachting van ambten – niet is gerealiseerd. Voornamelijk uit geldgebrek vielen de vorsten terug op het oude systeem van verpachting, daarmee hun eigen bureaucratisch, centralistisch systeem ondergravend. Pieter Lanchals en Jacob Cruesinck, topambtenaren van de landsheer, kregen zelfs opdracht het Groot Privilege op dit punt te omzeilen. Zij traden duidelijk op als makelaars, zoals Thou zelf ook in een enkel

78 Ibidem, dossier II, D.

79 Ibidem, dossier II, E.

80 Ibidem, dossier II, F.

81 Ibidem, dossier II, F.

82 Ibidem, dossier II, F. Zie alle getuigenissen, en voor de exacte datum de getuigenis van Jan Adriaenszoon, bode van Pijnacker.

83 Ibidem, dossier II, G.

84 RAZH, Archief Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 331 (rekening rentmeester Noord-Holland 1497).

85 RAZH, Archief Hof van Holland, inv. nr. 479, sententie 110 (eerste deel), fol. 19 en sententie 51 (tweede deel), fol. 44.

geval heeft gedaan. Bestaande sociale netwerken werden aangesproken omdat het volgens formele regels opgebouwde staatsapparaat nog niet voldoende wortel had geschoten.⁸⁶ Personen die zoals Thou over voldoende geld en connecties met Lanchals en Cruesinck beschikten, konden dus gewoon ambten blijven pachten. Deze pachters zagen hun ambt niet zozeer als een openbare functie, maar als een investering die rendabel gemaakt moest worden. Dit leidde tot misbruiken zoals het verhogen van boeten, het zich onrechtmatig toeëigenen van bevoegdheden en zelfs intimidatie en fysiek geweld. Processen tegen deze vormen van ambtsmisbruik hadden zelden succes.

Wat de loopbaan van Thou echter wel heeft aangetoond, is dat er grenzen waren aan het machtsmisbruik. In Pijnacker heeft Thou deze duidelijk overschreden. Helaas is de uitspraak van het proces niet bewaard gebleven, zodat wij niet weten of Thou's kennelijke verwijdering uit het schoutambt het resultaat was van het verzet van de plaatselijke bevolking of omdat de ambachtsheer te veel benadeeld werd. Ook is Thou beducht geweest voor een cumulatie van ambten, door er één op naam van zijn zoon te laten registreren.

Verder onderzoek zal moeten uitmaken of het geval Thou Heynrycxz exemplarisch was of dat deze weinig sympathieke man tot de uitzonderingen behoorde.

⁸⁶ Blockmans, 'Corruptie', 245.

Stedelijke handelspolitiek. Alkmaar en de Beemster in de 17e en 18e eeuw*

Het economisch leven in Alkmaar is tot ver in deze eeuw in hoge mate afhankelijk geweest van de bloei van de markten in de stad. Weliswaar kwamen er in de loop der tijden enige industrieën van meer dan alleen regionale betekenis tot ontwikkeling, zoals de textielnijverheid en de touwslagerij, toch bleven de markten het fundament vormen van de plaatselijke economie. Het beleid van de Alkmaarse magistraat was eeuwenlang gericht op het versterken van de marktfunctie van de stad.¹

De Alkmaarse handelspolitiek is nooit systematisch bestudeerd. Willen we er ons een beeld van vormen, dan zijn we vooral aangewezen op literatuur over de rond de stad liggende droogmakerijen.² Hieruit blijkt dat het stadsbestuur zich intensief met de bedijkingen heeft bemoeid om te bereiken dat de boeren die zich in de droogmakerijen vestigden naar de Alkmaarse markten kwamen. Het nieuwe land moest worden ingelijfd bij het marktgebied van de stad.

In de geschiedenis van de Schermer, de Heerhugowaard, de Starnmeer etcetera staan het politieke spel dat aan de droogleggingen vooraf ging en de spectaculaire bedijkingswerkzaamheden centraal. Veel informatie over de Alkmaarse handelspolitiek na het tot stilstand komen van de grootschalige landaanwinning in Holland benoorden het IJ met het droogvalen van de Starnmeer in 1643 leveren ze niet op. Aan de hand van het beleid van de Alkmaarse magistraat om de aanvoer van zuivel uit de Beemster veilig te stellen, wil ik een voorbeeld geven van de wijze waarop het stadsbestuur door de eeuwen heen aan haar politiek tot afbakening van een bepaald marktgebied gestalte gaf.

Het in het Alkmaarse geval geconstateerde gebrek aan aandacht voor de handelspolitiek van de stad staat niet op zichzelf. In het algemeen is in het verleden aan de binnenlandse handel en aan de handelspolitiek van de verschillende steden in de periode van de zestiende tot de negentiende eeuw maar weinig aandacht geschonken. Het grootst was de belangstelling in de eerste decennia van deze eeuw. In deze tijd verschenen onder meer studies van Van Rijswijk en Bos over de door respectievelijk Dordrecht en Groningen verworven privileges waarbij de plattelanders rond beide steden verplicht werden uitsluitend de markten in die steden te bezoeken.³

* Dit artikel komt voort uit een dissertatie-onderzoek naar binnenlandse handelsovereenkomsten en relaties in Holland benoorden het IJ in de 17e en 18e eeuw, uitgevoerd in het kader van het facultair aandachtsgebied 'stad en land in de pre-industriële samenleving' van de Faculteit der Letteren, Vakgroep Economische en Sociale Geschiedenis, van de Universiteit van Amsterdam. Ik wil prof.dr. L. Noordegraaf danken voor zijn kanttekeningen bij een eerdere versie van deze tekst.

1 A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal-historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* (Wageningen 1972) 350; J. de Vries, *The Dutch rural economy in the Golden Age, 1500-1700* (New Haven, London 1974) 157-159.

2 Ik wil hier noemen: J. Belonje, *De Schermer 1633-1933* (Wormerveer z.j.); E. Besse, 'Het polderhuis van de Starnmeer', *West-Frislands oud en nieuw* 17 (1944) 96-103; H. Damier, *Van Schermer-water tot Schermer-land. Perikelen bij een 17e eeuwse bedijking* (z.p. 1983); idem, *De Starnmeer en Kameshop. Een beknopte geschiedenis van een 17e eeuwse bedijking* (z.p. z.j.); idem, *Van water tot land en van land tot water. Verwikkelingen bij de indijking van de Beemster* (z.p. 1987); H.E. van Gelder, 'De bedijking van de Heerhugowaard', in: idem, *Alkmaarse opstellen* (Alkmaar 1960) 91-117.

3 B. van Rijswijk, *Geschiedenis van het Dordtsche stapelrecht* ('s-Gravenhage 1900); P.G. Bos, *Het Groningsche gild- en stapelrecht tot de reductie van 1594* (Groningen 1904); idem, 'Het Groningsche gild- en stapelrecht na de reductie van 1594', *Historische Aanden* 2 (1907) 200-448.

De in de binnenlandse handel voorkomende conflicten trokken ook de aandacht. In 1903 publiceerde J. Tersteeg een groot artikel over de pogingen van Gouda, gesteund door Dordrecht en Haarlem, om de over de stad lopende binnenvaarttroute van het IJ naar de grote rivieren in Zuid-Holland in stand te houden. De steden Rotterdam en Delft probeerden van het einde van de vijftiende eeuw af herhaaldelijk alternatieve vaarwegen te ontsluiten om de Goudse tollën en sluizen te kunnen vermijden.⁴ Daarnaast wil ik wijzen op een werk van Brünner uit 1918 waarin de bestrijding door de Hollandse steden van de plattelandshandel en -nijverheid gedurende de zestiende eeuw wordt behandeld.⁵

De laatste tijd kan er echter van hernieuwde belangstelling voor de binnenlandse handel en de erin voorkomende geschillen worden gesproken. Juist deze geschillen verschaffen inzicht in de kern van de handelspolitiek van de afzonderlijke steden. Deze hernieuwde belangstelling komt voor een belangrijk deel voort uit de ontwikkeling een stad niet langer als een op zichzelf staande eenheid te bestuderen, maar haar te beschouwen als onderdeel van een stedelijk netwerk. Een aanzet hiertoe is de recente studie van C. M. Lesger waarin de functies van de stad Hoorn, zowel als regionaal verzorgingscentrum en marktplaats, maar ook als knooppunt in de interregionale en internationale handel, worden onderzocht.⁶

P. B. M. Blaas gaf in 1986 een impuls aan het onderzoek naar stedelijke nijver in het algemeen. De in de binnenlandse handel tot ontwikkeling komende conflicten vormen een facet van deze nijver. Om tot een dieper begrip te komen van de stedelijke rivaliteit in het tijdperk van de Republiek achtte Blaas het noodzakelijk de geschillen te plaatsen in het kader van de hen 'determinerende' achtergrond. Hiermee doelde hij op de economische en politieke marges waarbinnen de stedelijke nijver gedwongen was te opereren.⁷ In een onlangs verschenen artikel van L. Noordegraaf over binnenlandse handel en handelsconflicten worden de diverse geschillen nadrukkelijk geplaatst in het kader van de politieke krachtsverhoudingen tussen de strijdende partijen en de invloed die zij op het hoger gezag konden uitoefenen.⁸

Noordegraaf schenkt ook aandacht aan het streven van de steden om een zeker marktgebied op het platteland af te bakenen. We hebben hier te maken met een vast onderdeel van de handelspolitiek van niet alleen Alkmaar, maar van vrijwel iedere stad. Dit beleid kon uitlopen op de verwerving van privileges waarbij de plattelanners formeel werden verplicht de markten in een bepaalde stad, met uitsluiting van die in andere steden, te bezoeken. In het voorgaande is reeds gewezen op Dordrecht en Groningen, bekende voorbeelden van steden die 'regionale stapelrechten', zoals de bedoelde privileges wel zijn genoemd, konden laten gelden.⁹

4 J. Tersteeg, 'Een bijdrage tot de geschiedenis der binnenlandsche vaart', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* reeks 4, deel 3 (1903) 148-215.

5 E. C. G. Brünner, *De order op de buitenvering van 1531. Bijdrage tot de kennis van de economische geschiedenis van het graafschap Holland in den tijd van Karel V* (Utrecht 1918).

6 C. M. Lesger, *Hoorn als stedelijk knooppunt. Stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd* (Hilversum 1990).

7 P. B. M. Blaas, 'Stedelijke nijver. Een inleidende verkenning', in: P. B. M. Blaas en J. van Herwaarden red., *Stedelijke nijver. De betekenis van interstedelijke conflicten in de geschiedenis. Enige beschouwingen en case-studies* ('s-Gravenhage 1986) 11-26.

8 L. Noordegraaf, 'Internal trade and internal trade conflicts in the Low Countries. Autonomy, centralism and state formation in the preindustrial era', *Britain and the Netherlands* 10 (1992).

9 J. F. Nieruey, *De wording van onze volkshuishouding. Hoofdstukken uit de economische geschiedenis der Noordelijke Nederlanden in de middeleeuwen* (Den Haag 1946) 97. Ook andere plaatsen als Naarden, Brielle en Zevenbergen beschikten over dergelijke privileges. Zie: W. S. Unger, *De levensmiddelenvoorziening in de Hollandse steden in de middeleeuwen* (Amsterdam 1916) 22, 23.

afb. 1. De vaarwegen in het gebied tussen Alkmaar en Hoorn. In het aan de noordpunt van de Beemster gelegen dorpje (Aven-)horn was een overtoom zodat men vanuit de Beemster binnendoor Hoorn kon bereiken. Vernieuwde kaart van Noord-Holland, met alle nauwkeurigheid gevolgd, naar de Caerte van Joost Jansz. Beeldsnijder Anno 1575, door Jan van Jagen, 1778. Streekarchief Waterland te Purmerend (foto H. H. Hackman).

Alkmaar beschikte niet over regionale stapelrechten. Het bestuur van deze stad was aangewezen op andere middelen om de aanvoer van landbouw- en veeteeltprodukten door de plattelanders uit de omstreken, waaronder die uit de Beemster, veilig te stellen. Van de toestroom van boeren naar de markten in Alkmaar hing vanzelfsprekend ook het welvaren van de plaatselijke winkeliers en ambachtslieden af.

Alkmaar, Schermerhorn en de Beemster

Van cruciaal belang voor het openhouden van de verbinding tussen Alkmaar en de in 1612 drooggevalen Beemster werd de beheersing van de wegen en vaarten in en om het dorpje Schermerhorn.¹⁰ Dit plaatsje vinden we op de noordpunt van het voorheen door de Schermer, Beemster en Starnmeer omspoelde Schermereiland. Juist hier was het land dat de Beemster van de Schermer scheidde op zijn smalst en dit maakte Schermerhorn tot de aan-

10. Het was helaas niet mogelijk steeds tot een goed inzicht te komen van het doen en laten van het bestuur van dit dorp zelf omdat het oud-archief van Schermerhorn geheel verloren is gegaan. Zie: J.T. Mesdag, *Archieven van de hantien van Zuidschiermer en Noordschiermer (1399)1545-1811(1814)* (Alkmaar 1988).

gewezen plaats om de vanuit de Beemster aangevoerde zuivel in schuiten over te laden waarmee dan de Schermer richting Alkmaar overgestoken kon worden.

De eerste bemoeienis van de regering van Alkmaar met Schermerhorn met het oog op het bevorderen van het bezoek van boeren uit de Beemster aan de stadsmarkten, komen we tegen in 1616. Op de vroedschapsvergadering van 26 maart van dat jaar werd besproken of men op kosten van de stad een brug zou laten bouwen over de Beemsterringvaart aan het oosteinde van het dorp. Het plaatselijk initiatief was echter in dit geval de Alkmaarse plannen voor. In juli 1615 had een delegatie uit Schermerhorn al met de hoofdingelanden van de Beemster contact opgenomen om te onderhandelen over de bouw van een brug over de ringvaart. De hoofdingelanden bleken bereid het benodigde hout en ijzerwerk te leveren. De overige materialen en de bouw van de brug moest het dorp maar voor haar rekening nemen. Bovendien werd Schermerhorn verplicht de helft van de toekomstige onderhoudskosten op zich te nemen.¹¹

In september 1618 werden deze afspraken in een schriftelijke overeenkomst vastgelegd. Hierop vooruitlopende verzochten de regenten van het dorp in 1617 het gewestelijk bestuur, de Staten van Holland en West-Friesland, om een octrooi om tot onteigening van grond te mogen overgaan ter verbreding van wegen en de bouw van bruggen. Via haar gedeputeerden in de Statenvergadering werd het Alkmaarse stadsbestuur over dit verzoek geïnformeerd. Het besloot een inspectie naar de situatie in en om Schermerhorn te laten doen. Op grond hiervan werden de gedeputeerden gelast met het verlenen van het octrooi in te stemmen.¹²

Nadat het dorpsbestuur het octrooi had verkregen klopte het bij de burgemeesters van Alkmaar aan. Verzocht werd om een bijdrage in de kosten van het maken van de brug '... dienende om de vruchten uit de Beemster bequamelick tot Schermerhorn te brengen, om van daer voort hier ter stede ter marct te mogen comen ...'. De burgemeesters en vroedschappen van Alkmaar besloten, met het oog op de neringen in de stad, de dorpsbestuurders te antwoorden dat men zeker tot het geven van subsidie bereid was.¹³

Kortom, het lijkt erop dat Schermerhorn op basis van haar gunstige ligging een niet onbelangrijke overslagfunctie ging vervullen tussen de Beemster en de Alkmaarse markten. Het Alkmaarse stadsbestuur heeft deze ontwikkeling nauwlettend in het oog gehouden en door middel van het geven van subsidie getracht te stimuleren. De vraag naar de omvang van de aanvoer van kaas en boter uit de Beemster via Schermerhorn naar Alkmaar is niet te beantwoorden. Het moet om flinke hoeveelheden zijn gegaan aangezien er na de droogmaking van de Beemster wekelijks vijf à zes grote marktschuiten vanuit het dorp naar de stad voeren.¹⁴

De verbinding tussen Alkmaar en de Beemster onder druk

Het belang dat door het stadsbestuur aan het onderhouden van een goede verbinding met de Beemster en het Schermerreiland werd gehecht, blijkt bij de drooglegging van de Scher-

11 Gemeentearchief Alkmaar (GAA), Stadsarchief Alkmaar voor 1815 (SA), nr. 42 fol. 191; J. Bouman, *Bedijking, opkomst en bloei van de Beemster. Voorafgegaan door een beschouwing van den vroegeren toestand van Noord-Holland* (Purmerend 1857) 157, 160.

12 GAA, SA, nr. 42 fol. 224v, 229v, 231; Streekarchief Waterland te Purmerend (SAW), oud-archief polder Beemster (OAB) nr. L. 374.

13 GAA, SA, nr. 42 fol. 234v.

14 GAA, SA, nr. 2234.

mer. Hoewel de bedijking vanwege de grote uitbreiding van het landbouwareaal in de directe omgeving van de stad een voordelige zaak was, kleeften er nadelen aan.¹⁵ Als gevolg van het wegvallen van de Schermer als vaarwater kwamen de verbindingen tussen Alkmaar en de dorpen ten zuidoosten van de stad in gevaar. Men kon immers vanuit de dorpen op het Schermereiland, waaronder Schermerhorn, niet meer recht op Alkmaar aanzeilen. Er stonden bij de droogmaking van de Schermer voor de stad dus grote belangen op het spel. Dit noopte de Alkmaarse magistraat zich intensief met de drooglegging van dit binnenmeer te bemoeien.

De eerste stappen om de Schermer droog te maken werden gezet in het begin van 1627, toen enige Alkmaarse burgers het stadsbestuur te kennen gaven het noordelijk deel van de Schermer te willen bedijken. De zuidelijke helft zou open voor de scheepvaart blijven. Dat de bedijkers eerst het stadsbestuur over hun plan polsten, was zeker niet onverstandig. Het mag onwaarschijnlijk worden geacht dat een rekest om octrooi tot droogmaking van de Schermer in de vergadering van de Staten van Holland enige kans zou maken als de gedeputeerden van Alkmaar zich er uit naam van de meest belanghebbende stad tegen keerden. Bovendien bepaalde een van de standaardclausules in de bedijkingsoctrooien dat alle benadeelden tevreden moesten worden gesteld. Zelfs als het zou gelukken buiten de stad om een octrooi te verkrijgen, zou men vroeg of laat toch met Alkmaar tot overeenstemming moeten komen.¹⁶

Nadat de bedijkers allerlei voordelen aan de stad hadden toegezegd, verklaarde de Alkmaarse magistraat zich bereid hun plannen te steunen. Er zou op naam van de stad om octrooi worden gevraagd. Dit betekende dat het verzoek een grotere kans van slagen maakte aangezien de Alkmaarse afvaardiging in de Staten van Holland direct invloed op de besluitvorming rond de aanvraag kon uitoefenen. Deze constructie versterkte bovendien de greep van de stad op de bedijkers. Dezen werden in feite niet meer dan de uitvoerders van het aan Alkmaar verleende octrooi.¹⁷

Terwijl de Alkmaarse aanvraag in behandeling was, kwamen Cornelis van Neck cum suis, uit Amsterdam, met een verzoek de gehele Schermer te mogen bedijken bij de Staten aan.¹⁸ Van Neck bekritiseerde in zijn rekest het Alkmaarse plan. Droogmaking van de noordelijke helft van de Schermer was volgens hem een tot mislukken gedoemde onderneming. Er zou om te beginnen dwars door de Schermer tegen enorme kosten een dijk moeten worden aangelegd. Daarbij was het nog maar de vraag of deze verse dijk de winter zou overleven. Naar zijn mening had Alkmaar haar aanvraag alleen ingediend om te bereiken dat de Schermer helemaal niet zou worden bedijkt en als vaarwater behouden bleef. In maart 1628 werd het rekest van Van Neck cum suis, als gevolg van de door de Alkmaarse gedeputeerden geopperde bezwaren, door de Staten afgewezen.¹⁹

15 De droogmaking van de Heerhugowaard en de Schermer zou de Alkmaarse markt 620 boeren op hebben geleverd. Zie: De Vries, *The Dutch rural economy* 139.

16 GAA, SA, nr. 43 fol. 213; Danner, *Van Schermer-water* 10.

17 GAA, SA, nr. 43 fol. 213, nr. 2234.

18 Het geslacht Van Neck is vooral bekend geworden door een oom van Cornelis, Jacob, onder wiens leiding in 1598 een vloot van acht schepen naar Indië zeilde. Cornelis van Neck (1587-1631) maakte fortuin als commies op het eiland Ternate. In 1617 keerde hij naar Holland terug en volgde zijn inmiddels overleden vader op in het ambt van schout van Texel. Zie: J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1573-1793* (Haarlem 1903, 1905) 335-337.

19 SAW, Archief van het Hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen, nr. 1150; E.C.M. Huyman bew., *Particuliere notulen van de vergaderingen der Staten van Holland 1620-1640 door N. Stellingwerff en S. Schot*, deel 3 ('s-Gravenhage 1989) nr. 3593.

Afb. 2. De wegen en vaarten tussen Alkmaar en de Beemster, 1639. De in 1634 dwars door de Schermer gegraven vaart van Alkmaar naar Schermerhorn met de wegen aan weerszijden is duidelijk zichtbaar. Detail uit de kaart van Holland van J.A. Colom, 1639. Gemeentearchief Alkmaar.

De zaken raakten in een stroomversnelling toen in de zomer van 1629 de rijke Alkmaarse patriciërs Eduard Jacot van Axele, Heer van Dussen, en Mr. Matthys van Oudensteyn contact met het stadsbestuur opnamen om te spreken over de droogmaking van de gehele Schermer. Beide heren waren gepareteerd aan rijke Amsterdamse geslachten die bereid waren in de onderneming te investeren.²⁰ In november 1630 kwam er een overeenkomst tussen de

20 Belonje, *De Schermeet* 18, 77-102.

stad en de bedijkers tot stand. Artikel twaalf van dit akkoord bepaalde dat er een goede weg tussen Alkmaar en Schermerhorn aangelegd moest worden. De overige in de Schermer te maken wegen en vaarten dienden op Alkmaar aan te lopen. Bovendien werd vastgelegd dat de stad het laatste woord had in het geval er onenigheid met de bedijkers mocht ontstaan over de wijze waarop het bepaalde in artikel twaalf werd uitgevoerd.²¹

De Staten hadden ondertussen nog niet besloten op het in 1627 door de stad ingediende rekest om octrooi. Dit kon ook moeilijk omdat de afwatering van het droog te leggen land nog niet was geregeld. Nadat hierover in september 1631 een akkoord was bereikt tussen de stad en het Hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en West-Friesland, verleenden de Staten nog dezelfde maand Alkmaar octrooi tot droogmaking van de gehele Schermer.²²

In november 1632 kwam het Alkmaarse stadsbestuur met een nadere invulling van artikel twaalf voor de dag. Het bleek niet bereid te zijn met het daadwerkelijk begin van de werkzaamheden in te stemmen. Eerst moesten de bedijkers de toezegging doen dat er een kaarsrechte vaart met aan weerszijden een weg van Schermerhorn naar de stad zou worden gemaakt. Aan de uiteinden van de vaart moesten schutsluizen komen met overtoompjes om kleine schuifjes over de ringdijk te kunnen halen. Jacot en Van Oudensteyn gaven schoorvoetend aan deze wensen toe. Aldus werd er een extra bepaling onderaan de overeenkomst van november 1630 bijgeschreven.²³

Deze nadere specificatie van het in november 1630 overeengekomene kwam voort uit de poging van de magistraat van Hoorn om in het voorjaar van 1632 in het dorpje Avenhorn een sluis te leggen in de dijk rond de polder de Westerkogge. Er was daar weliswaar al een overtoom met windas maar het overhalen van grote schuiten was een zwaar en tijdrovend werk. Door een sluis te leggen zouden de bewoners van de Beemster en het Schermereiland een stuk gemakkelijker in de recht naar Hoorn lopende Naamsloot kunnen komen. Dit kwam juist op een moment dat men om Alkmaar te bereiken aangewezen dreigde te raken op een bochtige ringsloot rond de droog te leggen Schermer. Via de aanleg van een vaart dwars door de Schermer hoopte Alkmaar dit bezwaar weg te nemen.²⁴

Alkmaar wist het leggen van de sluis te voorkomen door het vormen van een coalitie met de steden Enkhuizen, Edam, Medemblik en Purmerend en enkele dorpen in de Westerkogge. Deze steden verwachtten, als de Hoornse plannen doorgang zouden vinden, schade in hun neringen te lijden. De dorpen in de Westerkogge vreesden overlast van het schutwater.²⁵

De coalitie slaagde er in een mandement van het Hof van Holland te krijgen waarbij Hoorn werd verboden met de werkzaamheden verder te gaan totdat door justitie anders zou zijn besloten. Natuurlijk had de coalitie geen enkel belang bij een snelle afwikkeling van de nu in gang gezette gerechtelijke procedures. Tot een uitspraak kwam het Hof nooit. Toen het Hoornse stadsbestuur in 1634 nogmaals een poging ondernam een sluis in Avenhorn te leggen, wisten de burgemeesters en vroedschappen van Alkmaar dit opnieuw te verijdelen door terug te grijpen op het nog van kracht zijnde mandement van 1632.²⁶

21 GAA, SA, nr. 43 fol. 276, nr. 44 fol. 10v, 16v, 21, nr. 2212; Danner, *Van Schermer-water* 14.

22 GAA, SA, nr. 2212.

23 Ibidem.

24 Archiefdienst Westfriesse gemeenten te Hoorn (AWG), Oud-archief Hoorn (OAH), bergnr. 110, 21-10-1631; bergnr. III, 19-4, 21-5 en 29-5-1632; GAA, SA, nr. 44 fol. 48, 49; Danner, *Van Schermer-water* 23.

25 GAA, SA, nr. 2277.

26 GAA, SA, nr. 2277; AWG, OAH, bergnr. 112, 12-7-1634.

De vaart door de Schermer, nu bekend onder de naam Noordervaart, de wegen en de overtoeren kwamen inderdaad tot stand. Ook werd er in 1637 een brug bij Schermerhorn over de Schermerringvaart gebouwd op kosten van de Schermer. Het dorp werd verplicht het onderhoud op zich te nemen.²⁷

De bouw van de sluizen aan weerszijden van de Noordervaart vormde aanleiding voor een langdurig geschil tussen Alkmaar en het bestuur van de Schermer. Hoofdingelanden, dijkgraaf en heemraden stelden de uitvoer van deze kostbare werken steeds maar uit. De twee Alkmaarse hoofdingelanden, door de stad bedongen bij het in 1630 met de bedijkers gesloten contract, waren kennelijk niet in staat de bouw van de sluizen door te drukken. De weerstand van de stad Hoorn, die ook door twee hoofdingelanden in het bestuur van de Schermer was vertegenwoordigd, zal hier niet vreemd aan zijn geweest. Hoorn had immers geen enkel belang bij een betere bereikbaarheid van Alkmaar.²⁸

In juli 1645 begon Alkmaar ernst te maken. De magistraat van de stad maande het bestuur van de Schermer dringend om de sluizen nu eindelijk te laten bouwen. Dat bestuur antwoordde dat Alkmaar aan het verkeerde adres was. Men kon de Schermer toch niet tot iets verplichten wat op persoonlijke titel door Jacot en Van Oudensteyn was toegezegd.²⁹

Het stadsbestuur probeerde nu via gerechtelijke weg de bouw van de sluizen af te dwingen. Het dorpsbestuur van Schermerhorn koos de kant van Alkmaar. Het diende bij de burgemeesters van de stad een rekest in waarin dezen werden verzocht ervoor te zorgen dat de sluizen er eindelijk zouden komen. Uit de inhoud van dit rekest kunnen we een beeld krijgen van de ernst van de situatie. De regenten van Schermerhorn klaagden dat er van de vijf à zes grote marktschuiten, waarmee voor de drooglegging van de Schermer op Alkmaar werd gevaren, er nog maar twee voeren. Voor kleine schuitjes was de stad in de praktijk zo goed als onbereikbaar geworden vanwege de moeite en tijdverlies die het overhalen bij de twee overtoeren met zich meebracht. Er was niet alleen een flinke krachtsinspanning nodig om een beladen schuitje over de dijk te krijgen, maar bovendien kon er maar één schuitje tegelijk geholpen worden. Hierdoor ontstonden er bij drukte lange wachttijden.³⁰

De mededeling dat in Schermerhorn veerdiensten op Amsterdam en Hoorn waren ingesteld moet nog meer irritatie bij het stadsbestuur hebben opgeroepen. Ook een aantal winkeliers en ambachtslieden in de stad klaagde. Zij leden schade door het wegblijven van de bewoners van de Beemster en de inwoners van enige ten noordoosten van Schermerhorn gelegen dorpen.³¹

Het door het Alkmaarse stadsbestuur bij het Hof van Holland aangespannen proces tegen de Schermer en Jacot en Van Oudensteyn sleepte zich jarenlang voort. Op 24 september 1662 kwam het Hof eindelijk met een uitspraak die in het nadeel van de Schermer uitviel. Hoofdingelanden, dijkgraaf en heemraden gingen in beroep bij de Hoge Raad. Vier jaar later bevestigde deze de uitspraak van het Hof. Nog ging het bestuur van de Schermer niet tot het maken van de sluizen over hoewel er van de kant van Alkmaar met gijzeling werd bedreigd. Uiteindelijk kwam er in mei 1669 een akkoord tussen beide partijen tot stand. Het bestuur van de Schermer zegde toe de stad f 25.000,- te zullen betalen. Alkmaar trok daarop haar eis tot bouw van sluizen aan weerszijden van de Noordervaart in.³²

27 GAA, Archief Waterschap Schermer (AWS), nr. 802.

28 Danner, *Van Schermer-water* II, 12.

29 GAA, SA, nr. 2234.

30 GAA, SA, nr. 2234. Gezien het doel dat het dorpsbestuur van Schermerhorn met het rekest trachtte te bereiken kan er van enige overdrijving sprake zijn.

31 GAA, SA, nr. 2234.

Afb. 3. De bruggen, wegen en vaarten in en om Schermerhorn, 1680. Boven de Beemsterbrug, onder die over de Schermerringvaart. Aangegeven is ook de overtoom over de ringdijk naar de Noordervaart in de Schermer. Detail uit de kaart van het werkgebied van het Hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen door J.J. Dou, 1680. Gemeentearchief Alkmaar.

De bruggen en de weg te Schermerhorn

De verbinding over water tussen Alkmaar en Schermerhorn, en daarmee met de Beemster, werd er door het uitblijven van de bouw van schutsluizen aan beide uiteinden van de vaart door de Schermer niet beter op. De boeren maakten steeds meer van paard en wagen gebruik om met hun zuivel naar Alkmaar te komen. Het stadsbestuur van Alkmaar speelde op deze ontwikkeling in door bij de afkoop van de bouw van de sluizen van het bestuur van de Schermer te eisen dat het de wegen goed zou laten onderhouden. Bovendien legde de stad grote belangstelling aan de dag voor de weg door Schermerhorn.

Deze weg vormde een constante bron van zorg. In 1683 diende een aantal kaaskopers uit Alkmaar een rekest in bij het stadsbestuur '... versoeckende dat de straetwegh tot Schermerhorn door dese stadt mochte werden verbeetert ...' op dat de huijsluijden uijt de Beemster gemaeckelijcker met haer caes hier ter stede mogten comen ...³² De vroedschap besloot dat de burgemeesters eens over deze zaak met het dorpsbestuur moesten spreken. De afloop van dit geval valt niet meer te achterhalen. Wel verleende de stad in 1691 een subsidie van f 250,- tot herstel van de bestrating van de weg vanaf het oosteinde van het dorp tot de Beemsterbrug. In ruil moesten de regenten van Schermerhorn beloven de weg in de toekomst zelf te zullen onderhouden.³⁴

Het dorpsbestuur bleek niet in staat deze belofte na te komen. In 1699 en 1707 braken er branden in het dorp uit waarbij een flink aantal huizen in de as werd gelegd. De zorg voor de slachtoffers betekende een zware financiële last. Er schóot geen geld voor het onderhoud

³² Ibidem.

³³ GAA, SA, nr. 48 fol. 246.

³⁴ GAA, SA, nr. 2317.

van de weg over. In 1702 was het dorpsbestuur genoodzaakt opnieuw om subsidie te vragen bij de Alkmaarse magistraat. Na de brand van 1707 verzocht het de Staten van Holland om ter dekking van de onderhoudskosten aan de weg een jaarlijkse heffing van zes stuivers per morgen land in de banne te mogen doen. De Staten wezen dit verzoek echter van de hand.³⁵

De bruggen aan weerszijden van het dorp leverden zo mogelijk nog meer problemen op. In 1688 bleek de gehele verbinding tussen Alkmaar en de Beemster in gevaar te zijn. De dijkgraaf van de Schermer, de Alkmaarse regent Jhr. W. van Egmont vander Nieuburgh, constateerde namelijk in de lente van dat jaar dat de brug bij het dorp over de Schermerringvaart geheel vervallen was. Het dorp werd gemaand de brug te vernieuwen, het was immers tot het onderhoud verplicht. De regenten van Schermerhorn gaven als antwoord dat zij hier wel toe bereid waren maar dat er geen geld was.³⁶

Het stadsbestuur van Alkmaar zegde onderwijl de dijkgraaf toe alle kosten te zullen vergoeden die uit de acties tegen Schermerhorn zouden voortvloeien. Ook werd er contact opgenomen met de dijkgraaf van de Beemster. De brug over de Beemsterringvaart was eveneens in slechte staat. Het repareren van de brug over de Schermerringvaart zonder iets aan die aan de andere kant van het dorp te doen had natuurlijk weinig zin. De dijkgraaf van de Beemster stelde voor het dorp niet te belasten met het herstel van de bruggen, mits het de weg zou laten maken. Er sneuvelen volgens hem heel wat kazen als gevolg van het gehobbel van de wagens door de gaten en kuilen in de weg. Bovendien had hij de indruk dat Hoorn zich begon te roeren. Hiermee zinspeelde hij op de Alkmaarse vrees dat deze stad nog eens zou trachten een sluis te maken in Avenhorn. Zeven jaar eerder, in 1681, had het Hoornse stadsbestuur hiertoe nog een poging ondernomen.³⁷

In juni 1688 werd door de dijkgraaf van de Schermer, na vooroverleg met de burgemeesters van Alkmaar, de bouw van een nieuwe brug aan de westkant van het dorp aanbesteed. Een maand later volgde de dijkgraaf van de Beemster dit voorbeeld. Na de herbouw van de bruggen ondervonden beide droogmakerijen grote problemen bij het verhalen van de gemaakte kosten. In het geval van de Schermer werd er betrekkelijk snel een oplossing gevonden. De burgemeesters van Alkmaar bleken bereid f400,- subsidie te geven aan Schermerhorn waarmee het dorp een gedeelte van haar schuld kon aflossen. De rest nam het bestuur van de Schermer voor haar rekening.³⁸

De aankoop van de ambachtsheerlijkheid

Een kans om te Schermerhorn directe politieke invloed te verwerven bood de veiling van de ambachtsheerlijkheid van het dorp. Deze was, zoals die van vele andere dorpen in Holland, nooit in leen uitgegeven. Vanaf het uitbreken van de Opstand werden de in 's Graven Boezem gebleven heerlijkheden namens de Staten van Holland beheerd door de Rekenkamer der Domeinen. In 1721 besloten de Staten deze heerlijkheden in leen uit te geven aan de meestbiedende. De opbrengsten zouden onder meer dienen ter dekking van in de Spaanse

35 GAA, SA, nr. 51 fol. 35, 119v, 232; *Resolutiën van de Heeren Staten van Holland en West-Vriesland, 1524-1795* ('s-Gravenhage z.j.), Punten van beschrijving vastgesteld op 6-9-1707, punt 5; idem 5-11-1707, punt 6; besluit van de Staten van 5-5-1708.

36 GAA, AWS, nr. 3, 10-5-1688.

37 GAA, AWS, nr. 3, 19-4, 26-4 en 9-5-1688; nr. 48, 8-4-1688; GAA, SA, nrs. 2315 en 2277.

38 GAA, AWS, nr. 3, 30-5, 11-6, 9-7, 16-7-1688 en 14-4-1689; SAW, OAB, nr. 33, pp. 215, 231.

Afb. 4. De weg door Schermerhorn aan het einde van de 18e eeuw. Op de voorgrond is de zoveel zorgen gevende bestrating te zien. Tavernier, 1789, Gemeentearchief Alkmaar.

Successieoorlog opgelopen schulden. In de jaren na 1721 werden bij gedeelten de ambachtsheerlijkheden van vele dorpen in het openbaar geveild.³⁹

In de zomer van 1730 werd de veiling van een aantal heerlijkheden in de omgeving van Alkmaar aangekondigd. In oktober gingen de vroedschappen akkoord met een voorstel van de burgemeesters om voor de stad aantrekkelijke heerlijkheden aan te kopen. De burgemeesters kochten daarna op de veiling, gehouden op 24 november 1730 te Den Haag, onder andere de ambachtsheerlijkheid van Noordschermer, Schermerhorn en Westmijzen voor f 19.200,-.⁴⁰

Dit betekende dat de burgemeesters van Alkmaar, als ambachtsheren, voortaan de dorpschout en -secretaris aan konden stellen. Bovendien kozen zij, na het overlijden van een vroedschap, een nieuwe bestuurder uit een door de overgebleven vroedschappen ingediend dubbeltal. Aantrekkelijk was ook dat de stad inzicht kreeg in de financiële toestand van het dorp en dat de burgemeesters via de aanstelling van de veerschippers greep kregen op het geregelde vervoer tussen Schermerhorn en Alkmaar.⁴¹

Welk karakter de gewijzigde verhouding tussen stad en dorp na 1730 kreeg, blijkt uit de plannen tot het instellen van een tol in het dorp. In 1768 kwamen de burgemeesters van Alkmaar met dit idee voor de dag. Uit de opbrengsten wilde men de noodzakelijke reparaties aan de weg door Schermerhorn financieren. Er werd alvast een concept voor een rekest aan de Staten van Holland, op naam van schout, schepenen en vroedschappen van het dorp, opgesteld. Hierin werd permissie verzocht heffingen aan het door het dorp komende verkeer

39 *Resolutiën Staten van Holland 19-12-1721*; J. J. A. Wijs, *Bijdrage tot de kennis van het leenstelsel in de Republiek Holland* ('s-Gravenhage 1939) 79-83.

40 *Resolutiën Staten van Holland 1-7 en 15-8-1730*; GAA, SA, nr. 55 fol. 80 en nr. 2328, transportbrief van 14-2-1731; C.W. Bruinvis, *De ambachtsheerlijkheden van Alkmaar (Akersloot, Koedijk en Noordschermer-Schermerhorn-Westmijzen)* (Alkmaar 1904) 3, II. Inclusief belastingen beliepen de kosten uiteindelijk iets meer dan f 20.765,-. Alkmaar kocht verder Koedijk en Akersloot. Zie: Bruinvis, *De ambachtsheerlijkheden van Alkmaar* 3, 10.

41 GAA, SA, nr. 1938, 2328, 2352 en 2353.

te mogen opleggen. Opvallend in het rekest is de opmerking dat men boerenwagens op weg naar markten in een stad van de tol wilde vrijstellen. Zo werd voorkomen dat deze nadelig voor de Alkmaarse markten zou uitpakken.⁴²

De regenten van Schermerhorn werd het concept pas achteraf ter hand gesteld. Zij spraken er een vernietigend oordeel over uit. Gesteld werd onder meer dat het instellen van een tol slechts zou betekenen dat men van andere bruggen, zoals die bij Avenhorn, gebruik zou gaan maken om uit de Beemster te komen. Bovendien rekende het dorpsbestuur voor dat de opbrengsten van de tol, zelfs als met dit effect geen rekening werd gehouden, onvoldoende waren om de nodige gelden voor herstel van de weg te kunnen financieren. De regenten wazen tenslotte op de schade die de herbergiers, de hoefsmiden en de wagenmakers in het dorp zouden lijden. Hun klandizie zou, als gevolg van de verminderde verkeersdrukte die het instellen van een tol met zich mee zou brengen, zeker achteruit gaan. Deze argumenten schijnen indruk gemaakt te hebben. In ieder geval is er geen enkele aanwijzing dat er verder nog aandacht aan het plan is geschonken.⁴³

Bij de berekening van de te verwachten opbrengst van de tol verstrekten de regenten van Schermerhorn enige cijfers over de passage door het dorp. Deze worden samengevat in tabel 1 en 2. Hoewel iedere vergelijkingsmogelijkheid ontbreekt, geeft het totale aantal van ruim 12.000 voertuigen dat in 1763 door het dorp kwam toch enig idee van de betekenis van Schermerhorn voor het verkeer. Op topdagen, zoals ter gelegenheid van de paardenmarkt in de Beemster, ratelden er ettelijke honderden wagens en karren over de dorpsweg.

Tabel 1. De passage door Schermerhorn in 1763

boerenwagens	5302
sjezen	4852
lichte rijtuigjes ('faëtons')	908
karren	497
grote plezierrijtuigjes ('speelwagens')	443
koetsen	114
totaal	12116

Bron: GA Alkmaar, Stadsarchief Alkmaar voor 1815, nr. 2354.

Tabel 2. Passage door Schermerhorn door bewoners uit de Zijpe, de Langedijk, de Heerhugowaard etc., op weg naar de paardenmarkt te Midden-Beemster (31 juli)

	1764	1765	1766
sjezen	255	267	152
boerenwagens	156	203	192
karren	41	55	—
diversen	1	3	—
totaal	453	528	—

Bron: GA Alkmaar, Stadsarchief Alkmaar voor 1815, nr. 2354.

⁴² GAA, SA, nr. 2354.

⁴³ Ibidem.

Welke nu precies de motieven zijn geweest van de Alkmaarse burgemeesters om tot aankoop van de ambachtsheerlijkheid van Schermerhorn over te gaan is ons niet overgeleverd. Gezien de langdurige bemoeienis van de stad met het dorp ligt het voor de hand dat handelsstrategische overwegingen een grote rol bij de aanschaffing hebben gespeeld. Er moet echter ook rekening worden gehouden met het beleggingsmotief en het streven naar het verhogen van het stedelijk prestige.⁴⁴

Besluit

In het voorbeeld van de relatie tussen Alkmaar en de Beemster valt op dat de pogingen van de stad om greep te krijgen op de aanvoer van de in deze droogmakerij geproduceerde veeteeltprodukten vooral neerkwamen op bemoeienis met de ontwikkeling van de infrastructuur. In dit beleid zijn twee hoofdlijnen te onderscheiden. Aan de ene kant probeerde de Alkmaarse magistraat de bereikbaarheid van de stad te optimaliseren. Hierbij werd geen middel onbenut gelaten. Het stadsbestuur verstrekke subsidies, buite bij de bedijking van de Schermer haar politieke invloed op gewestelijk niveau ten volle uit, schakelde de justitie in en legde, als dat zo uit kwam, contacten met andere besturen zoals dat van de Beemster.

Uit het conflict rond het al dan niet leggen van een schutsluis in het plaatsje Avenhorn komt de andere kant van dit beleid goed naar voren. Het stadsbestuur was er veel aan gelegen de verbindingen tussen de dorpen in de omstreken van Alkmaar en andere steden zoveel mogelijk te storen. Alles bij elkaar lijkt de in de zeventiende eeuw wel eens aan het Alkmaarse adres gerichte beschuldiging dat de stad, naar analogie van Amsterdam waar de wereldhandelsstromen samenkwamen, de 'Noordtlandsche Dam' van West-Friesland wilde worden zeker niet ten onrechte te zijn geweest.⁴⁵

Toen zich in 1730 een mogelijkheid voordeed om een meer directe invloed te verkrijgen op bepaalde vanwege hun handelsstrategische betekenis belangrijke punten, greep Alkmaar deze kans in het geval van Schermerhorn met beide handen aan. Het stadsbestuur bleek bereid tegen de f 21.000,- in de aankoop van de ambachtsheerlijkheid van het dorp te steken.

De bestudering van de Alkmaarse handelspolitiek heeft ons ook enige inzichten in de moeilijkheden waarmee het transport in het binnenland van Holland boven het IJ te kampen had opgeleverd. Vooral de nadelen van de grootschalige landaanwinning in de eerste helft van de zeventiende eeuw in het gebied zijn duidelijk naar voren gekomen. Het vervoer over water kwam er door in het gedrang.

Het Alkmaarse stadsbestuur heeft een open oog voor deze problematiek gehad. Door van de bedijkers het graven van een vaart dwars door de Schermer te eisen, werd getracht een goede verbinding met de Beemster over water in stand te houden. Doordat de Schermer er in 1669 in slaagde de bouw van sluizen aan weerszijden van de vaart af te kopen, had de Alkmaarse opzet niet het gewenste resultaat. In 1760 werden bovendien de twee overtoompjes gesloopt. Daarmee werd de vaart zelfs voor kleine schuifjes afkomstig van buiten de Schermer ontoegankelijk.⁴⁶

⁴⁴ Bruinvis, *De ambachtsheerlijkheden van Alkmaar* 8, 11.

⁴⁵ GAA, SA, nr. 2265, Memorie overgegeven aan de Staten van Holland uit naam van de marktschippers van het Noorderkwartier, 1656.

⁴⁶ GAA, SA, nr. 59 fol. 84, nr. 138 fol. 97v.

Tegenover de problemen waarmee het vervoer over water te kampen kreeg, staan aanwijzingen over de groeiende betekenis van het verkeer over land, in ieder geval voor zover het de aanvoer van veeteeltprodukten door individuele boeren naar de Alkmaarse markten betreft. Dit vervoer met eigen middelen leverde de boeren diverse voordelen op. Zij waren bijvoorbeeld niet meer gebonden aan de vaste afvaartijden van de veerschuit. Bovendien bespaarde men door van vervoer over land gebruik te maken veel tijd. Kon men niet over een eigen paard en wagen beschikken dan bleef transport per schuit de aangewezen weg, zeker als het om grote partijen ging. Het huren van wagens was in vergelijking met transport over water een kostbare zaak. Er voer dan ook twee keer per week een veerschuit tussen Schermerhorn en Alkmaar heen en weer.⁴⁷

In 1795, tijdens de Bataafse revolutie, verloor Alkmaar de via de aankoop van de ambachtsheerlijkheid verkregen invloed in Schermerhorn. Eén van de eerste daden van de dorpeelingen na het ineenstorten van de Republiek bestond uit het ontslaan van de door de Alkmaarse burgemeesters aangestelde schout. In 1814, onder het bewind van Willem I, werden de heerlijke rechten gedeeltelijk weer hersteld. De grondwet van 1848 maakte voorgoed een einde aan de invloed van de bezitters van dergelijke rechten op de samenstelling van de dorpsbesturen.⁴⁸

In het twee eeuwen oude beleid van het Alkmaarse stadsbestuur gericht op het in stand houden van een goede verbinding met de Beemster kwam in de negentiende eeuw geen verandering. Het was bijvoorbeeld het gemeentebestuur van Alkmaar dat het initiatief nam tot de bestrating van de weg langs de noordkant van de Noordervaart. Na enige jaren onderhandelen werd hierover in 1855 een akkoord met de Schermer bereikt, waarna de bestrating nog voor de winter van hetzelfde jaar werd voltooid. In de jaren dertig van deze eeuw werd de weg langs de Noordervaart uiteindelijk een onderdeel van de provinciale weg tussen Alkmaar en Hoorn.⁴⁹

Ten slotte, zaken als het geharrewar over het leggen van een sluisje of het verstrekken van enige honderden gulden subsidie mogen op het eerste gezicht niet erg belangrijk lijken, zeker niet in vergelijking met de grote maritieme expansie van de Republiek in de zeventiende eeuw. Dit is mogelijk ook de reden voor de geringe aandacht die dit soort kwesties op het terrein van de binnenlandse handelspolitiek hebben getrokken. Bedacht moet echter worden dat het om aangelegenheden gaat die van grote invloed geweest zijn op het economisch leven in de betrokken steden, zeker waar het sterk van hun marktfunctie afhankelijke plaatsen als Alkmaar betreft.

47 GAA, SA, nr. 1938.

48 GAA, Oud-archief De Rijp nr. 18, p. 31; M.J.A.V. Kocken, *Van stads- en plattelandbestuur naar gemeentebestuur* (z.p. 1973) 211, 212, 273-281, 488, 489.

49 GAA, AWS, nrs. 1238 en 1245.

Coöperatievorming in West-Friesland aan het begin van deze eeuw; verschillen in ontwikkeling bij protestanten en katholieken

Inleiding

Het onderwerp van dit artikel betreft verschillen in coöperatievorming tussen protestantse en katholieke boeren in West-Friesland in het begin van deze eeuw. Het gaat om de kunstmest- en veevoersector in een tweetal dorpen, Hoogwoud en Opmeer. Tot vlak voor de Eerste Wereldoorlog kochten zowel protestantse als katholieke agrariërs bij de particuliere handel van het dorp. Daarna deed zich echter bij beide groepen een duidelijk verschillende ontwikkeling voor. Protestantse boeren richtten in 1913 in beide dorpen een coöperatie op waarvan bijna alle protestantse agrariërs lid zouden worden. De beide coöperaties sloten zich aan bij het Centraal Bureau, de centrale van de neutrale coöperaties in Nederland. De opkomst van de coöperatie betekende het einde van de protestantse particuliere handel in de beide dorpen. De katholieke agrariërs bleven daarentegen vooral kopen bij de particuliere handel of ze werden lid van de protestantse coöperatie. Wel werd in Opmeer in 1917 een depot opgericht van de Handelsraad. Dit was een coöperatie opgezet vanuit de in 1915 opgerichte rooms-katholieke Land- en Tuinbouwbond (LTB). De agrariërs van Hoogwoud en Opmeer lieten het bestuur van het depot echter over aan een lokale handelaar en deden er maar een klein deel van hun inkopen. Dit verschijnsel was typisch voor heel Noord- en Zuid-Holland daar de Handelsraad al in 1920 in ernstige financiële moeilijkheden kwam te verkeren en omgezet werd in een naamloze vennootschap die bezit was van de Centrale Bank te Eindhoven. Coöperatievorming bij de katholieken verschilde duidelijk met de ontwikkeling bij de protestanten.

In het volgende probeer ik een verklaring te geven voor deze verschillen aan de hand van de theorie van Van Stuijvenberg. Hij geeft een aantal redenen voor het ontstaan van coöperaties die vooral geldig zijn voor Noord-Brabant en Limburg. Coöperaties ontstaan waar de handel een monopoliepositie heeft. Zij versterken de positie van de agrariërs en hebben een prijscorrigerende invloed;¹ coöperatievorming wordt bevorderd door een snelle toename van de goederenstroom op het agrarisch bedrijf. De Nederlandse landbouw kreeg vanaf het einde der vorige eeuw een veredelend karakter waardoor de bestaande markten de toegenomen goederenstroom niet op efficiënte wijze konden verwerken. Coöperaties vervulden hierin een grote rol.² Coöperatievorming wordt ook bevorderd door de coöperatieve gezindheid van de agrariër. Deze werd 'van bovenaf' gestimuleerd door de standsorganisaties en de coöperatieve centrales. Op lokaal niveau speelden plattelandsleiders zoals geestelijken en onderwijzers een rol.³

Het is interessant om te kijken of deze factoren ook in het westen van Nederland geldig zijn. Het blijkt dat een monopoliepositie van de handel niet de drijvende kracht was, maar dat coöperaties vooral ontstaan als reactie op het onvermogen van de handel om een wassende goederenstroom op efficiënte wijze te verwerken. Verder is de coöperatieve gezindheid van belang die sterk bepaald blijkt te worden door lokale factoren zoals de bezitsverdeling

1 J. H. Van Stuijvenberg, *De ontstaansgronden van de landbouwcoöperaties in heroverweging* ('s-Gravenhage 1977) 30.

2 Van Stuijvenberg, *De ontstaansgronden* 33.

3 Van Stuijvenberg, *De ontstaansgronden* 34.

en de aanwezigheid van een verenigingstraditie. Beide bevorderen de gezinszin en hiermee de coöperatieve gezindheid van de agrariërs.⁴ Coöperatievorming ging ook vooral uit van de middelgrote en niet van de grootste agrariërs; niet-agrariërs speelden geen rol. Tenslotte blijkt de leiding van de coöperatie niet te behoren tot de politieke elite van het dorp. Hier bestaan dus duidelijke verschillen met de situatie zoals die voor Noord-Brabant geschilderd is.

Coöperatievorming in Hoogwoud en Opmeer

De dorpen Hoogwoud en Opmeer werden rond de Eerste Wereldoorlog bewoond door protestanten en katholieken. In Hoogwoud waren de protestanten in de meerderheid en in Opmeer vormden ze de helft van de bevolking. Hetzelfde gold voor de verhouding tussen de katholieke en protestantse agrariërs. In beide dorpen waren de veehouders de invloedrijkste groep. Zij hadden het voor het zeggen in de gemeenteraad, zij leverden de wethouders en soms de burgemeester. Ook in de besturen van de katholieke en hervormde kerk waren zij dominant. Naast veehouders werden de dorpen bewoond door middenstanders, tuinders en arbeiders. Belangrijk was dat zich in Opmeer een haven bevond. Het dorp was centraal gelegen in West-Friesland waardoor er vooral vanaf de Eerste Wereldoorlog een omvangrijke middenstand tot ontwikkeling kwam.

De katholieke agrariërs van beide dorpen vormden formeel meer een gemeenschap dan de protestanten. Zij bezochten één kerk, één lagere school (opgericht in 1908) en waren lid van één afdeling Hoogwoud/Opmeer van de katholieke LTB. De protestantse veehouders waren lid van afdeling Opmeer van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw (HMLV). Verder waren de dorpen Hoogwoud en Opmeer gescheiden.

Gebruik van kunstmest en veevoer omstreeks 1913

Kunstmest werd gebruikt vanaf de eerste jaren van deze eeuw en was rond 1913 aanvaard door een meerderheid van de boeren. In het notulenboek van de afdeling Opmeer HMLV staat in 1906 vermeld dat 'het gebruik van kunstmest zich verbreidt maar dat sommige boeren nog bevreemd zijn dat het de grond uitput'.⁵ In 1913 staat al geschreven dat 'de kunstmest een ommekeer in het bedrijf heeft gebracht'. Het gebruik was nog maar beperkt tot maximaal 200 kg per hectare. De boer was nog vooral afhankelijk van de mest en gier afkomstig van de eigen veestapel. Veevoer werd al langer gekocht, zij het in beperkte mate. Koeien vormden veruit het belangrijkste onderdeel van de veestapel en zij aten gras en hooi dat geteeld werd op het eigen bedrijf. Zij werden alleen in de winter bijgevoerd met lijnkoeken en het ging hier nog om bescheiden hoeveelheden. De varkenshouderij met zijn vraag naar meel was voor de Eerste Wereldoorlog nog maar van beperkt belang. De meeste boeren hielden niet meer dan een zeug met biggen. Toch hadden sommige boeren al een behoorlijke voeromzet zoals in het geval van C. Donker, een Hoogwoudse pachter van 20 ha land, met in 1914 20 melkkoeien en 10 stuks jongvee, 20 schapen en 30 lammeren terwijl hij tweemaal

⁴ Het begrip gezinszin i.v.m. coöperaties heb ik ontleend aan T. Van der Zee, *De Friese boerencoöperatie in haar maatschappelijk verband* (Sneek 1933) 127.

⁵ De notulenboeken van de afdeling Opmeer van de HMLV zijn te vinden in het Streekarchief te Hoorn.

per jaar 20 varkens afnestte. Hij had in 1914 f8500 aan bedrijfskosten waarvan f1000 aan veevoerkosten. In 1914 kocht hij 5000 lijnkoeken voor f630. In 1915 kocht hij 5100 lijnkoeken voor f760, 116 zakken lijnmeel voor f850 en 4500 kg pulp voor f300. De totale uitgaven waren in dat jaar f9500.⁶ Donker kocht zijn voer van de firma Zaan Noordijk uit Alkmaar. De behoefte aan veevoer nam in de jaren twintig verder toe door de verbreiding van de mesterij van varkens. De periode 1900-1914 wordt dus gekenmerkt door een beginnend gebruik van kunstmest en veevoer zodat sprake is van een 'wassende goederenstroom' zoals aangegeven door Van Stuijvenberg.

Tot 1913 werd kunstmest geleverd door particuliere handelaars. In Hoogwoud bevond zich geen handelaar in kunstmest; in Opmeer waren er twee, een protestant en een katholiek genaamd Laan. De protestantse zaak verdween na de oprichting van de coöperatie in 1913. Laan was een boer die tevens een melkfabriek exploiteerde. Hij had drie meewerkende zonen die het werk deden. Laan werd in de eerste jaren van deze eeuw vertegenwoordiger van het Landbouwhuis (een overheidsinstelling) in Alkmaar. Na een aantal jaren werd hij zelfstandig en liet hij een pakhuis met een capaciteit van honderd ton bouwen. Kunstmest werd door hem gekocht bij een fabriek in Amsterdam. Hij had klanten in de omgeving, maar ook op de Beurs in Hoorn. Hier ontmoetten grote en kleine handelaars elkaar. Boer Laan deed zijn zaak rond 1920 over aan Koenis, een concurrent uit een naburig dorp, omdat zijn zonen trouwden waardoor hij geen goedkoop personeel meer had. Verder was de handel niet winstgevend zodat het niet lonend was om personeel in dienst te nemen.⁷

In Hoogwoud bevonden zich verschillende kleine voerhandelaren, zoals molenaar Bos en bakker Mantel (beiden protestant). Bos maalde het graan van de boeren en de bakkers van het dorp. Mantel had in 1907 in Opmeer een zaadpakhuis laten bouwen. Verder kochten boeren nog van Herwerden uit Nieuwe Niedorp, van Zaan Noordijk uit Alkmaar, van een schipper uit Winkel en van kleine middenstanders uit Hoogwoud.

De boeren kochten ook van twee katholieke handelaars (Koenis en Appelman-Schilder) uit naburige dorpen. Beiden zouden zich ontwikkelen tot de belangrijkste handelaars van de omgeving. Koenis begon rond 1900 met de handel in veevoer. Hij was een cafébaas-winkelier en beheerde een stalling waar kerkgangers en reizigers hun paarden konden laten verzorgen. Verder bezat hij een paar koeien. Hij ging tevens veevoer aan boeren leveren waarbij hij incidenteel geholpen werd door zijn zonen. De omvang van de handel was nog maar beperkt, wat af te lezen was aan het feit dat hij nog geen eigen malerij had. Al voor de Eerste Wereldoorlog leverde hij aan boeren uit naburige dorpen. Het bedrijf groeide vooral na de Eerste Wereldoorlog toen hij een molen kocht en mechanisch ging malen. In 1928 vestigde hij zich in Opmeer en werd een grotere maalderij in gebruik genomen. Het veevoer werd onder andere gekocht op de Beurs te Hoorn van vertegenwoordigers van bedrijven uit de Zaanstreek. Koenis handelde verder in kunstmest en nam rond 1920 de klandizie van boer Laan uit Opmeer over.⁸

De boeren van Hoogwoud en Opmeer kochten verder van Appelman-Schilder. Hij kocht in 1884 een windmolen en leverde al rond de Eerste Wereldoorlog aan boeren uit beide dorpen. De zaak breidde zich vooral na de oorlog uit en werd in 1922 in Opmeer gevestigd waar begonnen werd met mechanisch malen. Appelman-Schilder hield slechts weinig voorraden

6 Deze bedrijfsgegevens zijn te vinden in zakagenda's van de jaren 1914 en 1915 die onderdeel zijn van het archief van A. Donker, Streekarchief Hoorn.

7 Mondelinge informatie van P. Laan, geboren 1895, en zoon van Laan.

8 Materiaal afkomstig van een artikel over het bedrijf Koenis verschenen in het dorpsblad *Dewege* augustus 1985.

aan getuige de opmerking: 'aan de Zaan staan mijn pakhuizen'. Hij beschikte niet over meewerkende kinderen, het werk werd gedaan door een paar man personeel.⁹

In Hoogwoud en Opmeer en omgeving waren dus omstreeks 1913 verschillende handelaren in kunstmest en veevoer werkzaam. Het ging vaak om middenstanders die een aanvulling zochten op hun inkomen. Boeren voelden zich, op Laan na, niet aangetrokken tot deze bezigheid omdat ze onvoldoende opleverde.¹⁰ De bedrijven hadden nog maar een beperkte omvang en waren vooral afhankelijk van familie-arbeid soms aangevuld met een enkele arbeiders. Verschillen waren al wel aanwezig daar sommige handelaren klanten hadden in meer dorpen. Waarschijnlijk waren de katholieke bedrijven Koenis en Appelman-Schilder al groter dan de protestantse. Belangrijk is dat de bedrijven voor de Eerste Wereldoorlog nog kleinschalig waren: er werd nog niet mechanisch gemalen en de opslagcapaciteit was beperkt. Verder valt op te maken dat de handel geen monopoliepositie had. De boer teelde een groot deel van zijn veevoer en kunstmest op het bedrijf zelf. Daarnaast waren in beide dorpen meer kleine handelaren actief waardoor er een behoorlijke concurrentie bestond wat ten goede kwam aan de positie van de boer. Deze positie werd nog ondersteund door de goede ontwikkeling van de markt in West-Friesland. Er bestond weliswaar enige afstand tot de Zaanstreek en Amsterdam maar deze was overbrugbaar. Zo kocht de boer-handelaar in Opmeer zijn kunstmest direct in Amsterdam. Daarnaast bestond al voor de Eerste Wereldoorlog in Hoorn een Beurs waar grote en lokale handelaren elkaar ontmoetten. De Beurs in Hoorn had in 1913 nog maar een beperkte omvang en werd gehouden in café de Witte Engel. Verder kwamen de handelaren bij de boer langs waardoor deze kon bepalen wat hij bestelde. Bovendien waren de middelgrote en de grote boeren zeker niet afhankelijk van kredieten van handelaren. Boeren waren de belangrijkste geldschieters van het dorp en sommige boeren speculeerden in de jaren twintig zelfs in veevoer. De sterke positie van de boer bleek uit het feit dat hij in de jaren twintig bij bestelling van een kist lijnkoeken van 50 stuks er twee lijnkoeken van de handelaar gratis bijkreeg.

Coöperatievorming bij protestanten en katholieken

De Coöperatie Ons Belang in Hoogwoud

In 1913 werd in Hoogwoud een coöperatie opgericht op initiatief van een boer, Klaas Braak. Hij speelde in het dagelijks bestuur van de coöperatie tot na de Tweede Wereldoorlog een centrale rol daar hij onder andere verantwoordelijk was voor de inkopen. Braak was een tuinderszoon maar verwierf door zijn huwelijk een bedrijf van ruim twintig hectare waarmee hij tot de middelgrote boeren behoorde. Hij had echter geen zitting in de gemeenteraad of in de Raiffeisenbank; in 1919 werd hij lid van de HMVL waar hij trouwens wel carrière zou maken. Secretaris van de coöperatie was de tuinder J. Kuiper die een klein bedrijf bezat van vijf hectare. De politieke elite van het dorp was niet betrokken bij de oprichting van de coöperatie.

De coöperatie had aanvankelijk de vorm van een inkoopvereniging wat betekende dat eerst de bestellingen opgenomen werden waarna ingekocht werd. Er was geen pakhuis en

⁹ *Derege* januari 1985.

¹⁰ In de notulen van de HMVL afdeling Opmeer staat dat in 1901 een veehouder uit Sijbekarspel tevens vertegenwoordiger was van een kunstmesthandelaar. Hij was betrokken bij de coöperatie de Volharding. Het is onduidelijk of hij in 1914 nog vertegenwoordiger was.

meestal waren er geen voorraden. Het maalwerk werd uitgevoerd door de lokale molenaar Bos die hiermee in loondienst kwam. Bos handelde tot 1913 in veevoer maar deze activiteit werd sterk belemmerd door de komst van de coöperatie. Het ledental bedroeg in 1914 al 42 ofwel een belangrijk deel van de protestantse agrariërs van Hoogwoud; uiteindelijk zouden bijna allen lid worden. Opvallend is dat ook de meeste katholieke tuinders lid werden.

De inkoopvereniging werd in 1926 omgezet in een echte coöperatie met een pakhuis terwijl een directeur, Westerfeld, in dienst kwam. Men sloot zich aan bij het Centraal Bureau. Verder werd gekocht van de E.N.C.K., een coöperatieve kunstmestfabriek die kapitaal beschikbaar had gesteld in ruil voor een verplichte afname van een bepaalde hoeveelheid goederen. Het bestuur van de coöperatie bestond vanaf 1926 uit middelgrote en kleinere bezitters, hoewel de eersten een grotere invloed hadden. Voorzitter was tussen 1926 en 1928 een boer met een bedrijf van 28 hectare terwijl de secretaris een bedrijf van dertig hectare bezat. Deze werd echter opgevolgd door een tuinder die in 1928 zelfs voorzitter van het bestuur werd. In 1932 werd veehouder C. Kuiper voorzitter die, als zoon van een tuinder, van bescheiden komaf was. Hij zou na de Tweede Wereldoorlog een rol spelen in de oprichting van de werktuigencoöperatie van de Wogmeer en de grasdrogerij te Avenhorn. Hij maakte dus eenzelfde carrière als K. Braak. Het democratische karakter van het bestuur bleek uit het bestaan van het enkelvoudige stemrecht. In de jaren dertig vond wel enige elitevorming plaats wat te zien was aan de binnenkomst van L. Glas in het dagelijks bestuur. Glas bezat een boerderij van 25 hectare en hij was vanaf 1939 wethouder te Hoogwoud terwijl hij ook zitting had in het bankbestuur; Glas stond wel bekend als een 'gewone boer' die na de Tweede Wereldoorlog op de PvdA zou stemmen. In 1938 deed het bestuur een voorstel tot invoering van meervoudig stemrecht. Dit werd echter afgestemd.

De leden waren verantwoordelijk voor de leningen en de verliezen van de coöperatie. De winst kwam in een reservefonds of bij het ledenkapitaal dat werd uitgekeerd bij uittreding van een lid. De coöperatie maakte slechts een bescheiden winst en haar positie was niet sterk. In 1928 stelde het bestuur voor om een bepaalde afname verplicht te stellen wat echter door de leden afgestemd werd. Bovengenoemde voorzitter en secretaris trokken hierop hun lidmaatschap in, evenals een behoorlijk aantal leden. De beperkte winst werd veroorzaakt door de concurrentie met de overige coöperaties en met de particuliere handel.¹¹

De Coöperatie de Volharding te Opmeer

In 1913 nam een achttal boeren uit Hoogwoud, Opmeer en Sijbekarspel het initiatief tot oprichting van de coöperatie de Volharding gevestigd te Opmeer. Belangrijk waren P. Best, J. Benit en J. Rol die elk een bedrijf hadden van ongeveer twintig hectare. Zij hadden geen zitting in de gemeenteraad. Weliswaar zat een bestuurder (P. Pluister) in de gemeenteraad van Opmeer maar hij speelde geen actieve rol in de coöperatie. Bovengenoemde bestuursleden waren tevens lid van de HMVL. Opvallend is dat de enkele grote boeren van het dorp niet betrokken waren bij de coöperatie.

Men begon al in 1913 met een maalderij, een pakhuis en een bedrijfswoning. Er waren in 1914 58 leden afkomstig uit Opmeer en omgeving (Wognum, Benningbroek, Winkel en

11 Mondelinge informatie van C. Kuiper geboren 1900 en oomzegger van de secretaris van Ons Belang J. Kuiper. Hij was tussen 1914 en 1920 werkzaam voor Ons Belang en was er vanaf 1930 bij betrokken als afnemer en bestuurslid. Zie verder het notulenboek van de raad van commissarissen van Ons Belang 1926-1940, Streekarchief Hoorn.

Afb. 1. Een boerenfamilie omstreeks 1900. Foto afkomstig uit privé-bezit mw. A. Hoogland-Vriend

Nieuwe Niedorp). Vanaf het begin was men aangesloten bij het Centraal Bureau maar er werd ook van particulieren gekocht. Het pakhuis werd overgenomen van de weduwe van bakker Mantel uit Hoogwoud. De oprichting van de coöperatie leidde tot de verdwijning van een particuliere kunstmest-handelaar uit Opmeer. De coöperatie draaide vanaf het begin met verlies wat veroorzaakt werd door te grote begininvesteringen. Het geld was afkomstig van een tiental leden en van een aantal banken namelijk de Boerenleenbank in Hoogwoud, het N.H. Landbouwcrediet in Hoorn en de Beemsterbank. Tekenend voor de zwakke financiële positie was dat dorpsnotaris De Boer al in 1913 weigerde om geld beschikbaar te stellen. Verder stapte secretaris Rol in 1916 op na kritiek op zijn administratie van de financiën. Al in 1925 werd gesproken over fusie met Ons Belang te Hoogwoud maar pas in 1940 kwam het zover en ontstond de Samenwerking. Het Centraal Bureau speelde hierbij een bemiddelende rol.¹² De Samenwerking werd in 1960 onderdeel van de coöperatie Overnoord die uiteindelijk werd opgenomen in de Cebeco-Handelsraad.

De beide coöperaties sloten zich aan bij het Centraal Bureau, het toporgaan van de neutrale coöperaties in Nederland. Dit betekende dat bestellingen vooral bij deze organisatie gedaan werden. Het bureau had in de beginperiode echter niet veel invloed op de coöperaties die er financieel niet van afhankelijk waren.

De LTB-Handelsraad in Hoogwoud en Opmeer

Bij de katholieken deed zich een geheel andere ontwikkeling voor. Initiatief tot coöperatievorming ging bij hen uit van de Noord-Hollandse Boerenbond waarvan in Hoogwoud een

¹² Zie de notulenboeken van de bestuurs- en ledenvergaderingen van de Volharding, periode 1912-1916, Streekarchief Hoorn.

kleine afdeling bestond met achttien leden. Zij ontplooide echter geen coöperatieve activiteiten en werd in 1916 opgeheven om ruimte te maken voor een afdeling van de in 1915 opgerichte rooms-katholieke diocesane LTB. Hiervan werden vooral tuinders en middelgrote boeren lid terwijl de elite van het dorp zich grotendeels afzijdig hield. De tuinders waren kleine bezitters die niet vertegenwoordigd waren in de belangrijke organisaties van het dorp. Voorzitter J. Schilder was een middelgrote boer zonder belangrijke bestuurlijke functies. Slechts bestuurder Laan was van belang: hij was mede-oprichter van de Boerenleenbank in Hoogwoud, hij werd in 1916 wethouder in Opmeer, hij dreef een kunstmesthandel en hij bezat tussen 1900 en 1915 een particuliere melkfabriek.¹³

De LTB-afdeling kon kunstmest en veevoer afnemen van de Handelsraad, een instelling opgericht vanuit de LTB. De katholieke agrariërs van Hoogwoud en Opmeer richtten echter geen plaatselijke coöperatie op waardoor handelaar Koomen als depothouder van de Handelsraad ging optreden. Hij beheerde een korenmolen, een pakhuis en een woonhuis dat bezit was van de LTB. De agrariërs hadden geen invloed in de Handelsraad en ze deden er slechts een deel van hun bestellingen. Ze kochten vooral bij de handelaren Koenis en Appelman-Schilder. Dit gold zeker voor de rijkere boeren of de 'vrije boeren'. De tuinders bleven lid van Ons Belang. Opvallend is dat de zonen van deze tuinders gingen kopen bij de katholiek Koenis. Dit gebeurde toen ze aan het einde van de jaren dertig met een eigen bedrijf begonnen.¹⁴

De gebrekkige coöperatievorming van katholieken gold niet alleen voor Hoogwoud en Opmeer maar ook voor de zuidelijk en oostelijk gelegen dorpen Wognum, Spanbroek en Obdam. Dit waren overwegend katholieke dorpen waar Koenis en Appelman-Schilder hun meeste klanten hadden. De afwezigheid van katholieke coöperaties in Hoogwoud en Opmeer kan ook niet verklaard worden uit een onvoldoende aantal katholieken, daar in de omliggende dorpen meer dan voldoende katholieken aanwezig waren (de Volharding was, zoals gezien ook opgezet door boeren uit verschillende dorpen). Het aantal agrariërs was zelfs in Hoogwoud en Opmeer al voldoende.

In geheel West-Friesland waren het de protestanten die de coöperaties oprichtten. Dit gold bijvoorbeeld voor melkfabrieken als Aurora in Opmeer en West-Friesland in Lutjewinkel, opgericht in 1914 en 1916 en lang behorende tot de grootste melkfabrieken van Noord-Holland. De protestantse voorsprong op coöperatiegebied bestond zelfs nog na de Tweede Wereldoorlog zoals te zien was aan de werktuigencoöperatie in de Wogmeer en de coöperatieve grasdrogerij in Avenhorn. Deze werden opgericht door vooral protestantse veehouders; een initiatiefrijke katholieke bestuurder als J. Oudejans uit de Wogmeer was een uitzondering in dit protestantse gebeuren.

De bovenstaande ontwikkeling gold zelfs niet alleen voor West-Friesland maar voor heel Noord- en Zuid-Holland. Zo was vanuit de Christelijke Noord-Hollandsche Boerenbond (NHBB) in 1907 een coöperatieve veevoederfabriek en olieslagerij 'de Boerenbond' opgericht, gevestigd te Jutphaas in Utrecht. De NHBB telde in 1914 ongeveer 2500 leden waarvan er 2300 katholiek waren en 200 protestants-christelijk. De coöperatie telde bijna 1000 leden maar draaide vanaf het begin met verlies en in 1918 werd, met 483 tegen 86 stemmen, besloten tot liquidatie van de Boerenbond.¹⁵

¹³ Zie het notulenboek van de LTB afdeling Hoogwoud en Opmeer, dat helaas slechts één bladzijde bestaat (in bezit van de secretaris van de afdeling); verder mondelinge informatie van P. Laan.

¹⁴ Informatie van het ledenregister van Ons Belang; verder mondelinge informatie van M. Hoogland en K. Groot.

¹⁵ A.G. Galema, 'De Handelsraad 1915-1945', in: *Blijvende Dynamiek, 75 jaar geschiedenis van de Land- en Tuinbouwbond LTB*, I (Haarlem 1991) 92.

De LTB richtte in 1917 een veevoer- en kunstmestcoöperatie genaamd de Handelsraad op. Dit gebeurde niet op aandrang van de leden maar was een plan van het hoofdbestuur dat, naar het voorbeeld van de Brabantse NCB, ook in het gewest Holland coöperaties wilde oprichten. In 1917 werd een bestuur gekozen met H. Lohman uit Overveen als directeur. Vanaf het begin werd geprobeerd om een netwerk van plaatselijke verkooppunten op te bouwen maar er bleek bij de katholieke agrariërs weinig animo voor de Handelsraad te bestaan. Zij vormden geen lokale coöperaties zodat het bestuur van de Handelsraad plaatselijke middenstanders als depothouder aanstelde. In verschillende gevallen werden bestaande zaken overgenomen en werden de voormalige eigenaren aangesteld als directeur. Uiteindelijk bestonden in 1919 14 vakkantoren en 21 kringkantoren. Financiering vond plaats door leningen bij verschillende banken terwijl in 1919 2000 aandelen van f1000 werden uitgegeven waarvan einde 1919 al voor f420.000 geplaatst was onder de LTB-leden. Deze aanpak bracht grote onkosten met zich mee, te meer daar de omzet ver achterbleef bij de verwachtingen. De LTB-leden werden tevergeefs opgeroepen om bestellingen te plaatsen. Al in 1919 deden zich verliezen voor die opliepen tot f600.000 in 1920 en 1,2 miljoen in 1921. In 1920 blokkeerde de Hanzebank het lopende krediet en moest de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank te Eindhoven te hulp schieten. Er werd een reorganisatiecommissie benoemd bestaande uit onder meer de directeurs van de Centrale Land- en Tuinbouwbank in Leiden, de Centrale Bank in Eindhoven en de Coöperatieve Handelsvereniging (CHV) in Veghel. Deze commissie kwam in december 1920 met een uiterst kritisch rapport waarna besloten werd tot reorganisatie van de in wezen failliete Handelsraad. De Centrale Bank in Eindhoven bood de nodige financiële steun en werd de nieuwe eigenaar van de omgedoopte NV Handelsraad. De nieuwe directeur Schrijnemakers, afkomstig van de CHV, besloot tot een afslanking van de Handelsraad terwijl vanuit de LTB een grote campagne werd opgezet om de leden te bewegen bij de Handelsraad te kopen. Dit beleid was slechts gedeeltelijk succesvol en de Handelsraad kon in ieder geval tot 1928 slechts blijven bestaan door omvangrijke financiële steun van de Centrale Bank in Eindhoven. Deze durfde de Handelsraad niet failliet te laten gaan omdat de verliezen voor de bank dan alleen nog maar groter zouden zijn. Een tweede argument was dat een faillissement van de Handelsraad het einde zou betekenen van het katholieke coöperatieve experiment in het gewest Holland. De NV Handelsraad herstelde zich vanaf het einde van de jaren twintig maar bleef financieel zwak staan. Zij bleef eigendom van de Centrale Bank in Eindhoven en het bestuur van LTB had er slechts een beperkte zeggenschap, de LTB-leden hadden geen enkele invloed.¹⁶

De ontwikkeling van de Handelsraad was typerend voor en van grote invloed op de gehele LTB. Zij was in 1915 opgericht als standsorganisatie voor de katholieke agrariërs van het diocesis Haarlem. Opvallend is dat initiatieven tot oprichting van de LTB niet uitgingen van de reeds bestaande, overwegend katholieke, Christelijke Noord-Hollandse Boerenbond. De LTB werd daarentegen sterk bevorderd door bisschop Callier van Haarlem waarbij de ledenwerving in handen was van A. Engels van het Bureau voor de Katholieke Sociale Actie (KSA). Engels schreef aan Callier dat er veel onverschilligheid en wantrouwen onder de agrariërs was betreffende de op te richten LTB. Hij slaagde er wel in om de NHBB te interesseren voor aansluiting evenals de in 1914 op initiatief van de KSA ontstane Diocesane Bond van RK Patroons in het Bloembollenbedrijf. Verder was een deel van de Hollandse tuinders

16 A.G. Galema, 'De Handelsraad 1915-1945', in: *Blijvende Dynamiek* 91-104.

geïnteresseerd. De LTB was dus 'van bovenaf' opgezet en had een heterogeen ledenbestand.¹⁷

De aarzende start van de LTB bleek uit het bescheiden ledental van 1000 in 1915. Voorzitter was de veehouder N. Dekker, de voormalige voorzitter van de NHBB en tevens burgemeester van Obdam. Het ledental nam toch snel toe tot ongeveer 6000 in 1918 wat vooral toe te schrijven was aan allerlei oorlogsmaatregelen die de agrariërs dwongen zich te organiseren. Deze groei kon een aantal zwakke punten van de LTB niet verbloemen. De tuinders voelden zich niet op hun gemak in een LTB die volgens hen vooral de belangen van de boeren behartigde. De voorzitter van de vakbond tuinders, Van Marrewijk uit Loosduinen, klaagde verder in 1918 over het centralistische karakter van de LTB en hij bedankte in 1920 als voorzitter. Deze protesten namen toe toen bleek dat alle LTB-instellingen slecht liepen. Zowel de Centrale Land- en Tuinbouwbank in Leiden als de LTB-export (die tuinbouwproducten exporteerde) gingen in 1922 failliet. Dit leidde tot een halvering van het ledenbestand terwijl de tuinders van de Streek zich in 1921 zelfs wilden afsplitsen van de LTB. Protesten bestonden daarnaast ook bij de veehouders en de bollenkwekers. In het algemeen waren de meer kapitaalcrachtige boeren en tuinders altijd al buiten de LTB gebleven. Duidelijk was dat de LTB in een ernstige crisis verkeerde. Zo schreef voorzitter Dekker op 29 augustus 1922 aan bisschop Callier: 'de onverschilligheid op het gebied van het RK verenigingsleven is zo ontzettend dat alles wat enigszins in betrekking staat met den LTB angstvallig terzijde wordt geschoven'. De LTB bleef in deze periode vooral bestaan dankzij omvangrijke steun van de geestelijkheid van het bisdom Haarlem, van de geestelijk adviseur van de LTB J. Kok en van de Centrale Bank in Eindhoven.¹⁸

In de beperkte belangstelling van de LTB-leden voor de Handelsraad kwam na de Tweede Wereldoorlog verandering. De LTB kende een bloei, die trouwens al in de jaren dertig was begonnen en resulteerde in een ledental van 13.000 in 1946. Op initiatief van de reeds eerder genoemde J. Oudejans besloot het hoofdbestuur van de LTB om de NV Handelsraad weer om te zetten in een 'echte' coöperatie, wat in 1952 gedeeltelijk een feit werd onder de nieuwe naam Centrale Coöperatie LTB. Het ledental van 2000 in 1952 was echter teleurstellend en de coöperatie bleef financieel afhankelijk van Eindhoven. Zij kende echter wel een duidelijke groei en vergrootte haar marktaandeel. In 1973 ging ze op in het Centraal Bureau dat toen al Cebeco-Handelsraad heette.¹⁹

Van Stuijvenberg getoetst

Uit het bovenstaande blijkt dat coöperatievorming in West-Friesland niet veroorzaakt werd door een monopoliepositie van de handel in veevoer en kunstmest. In de notulen van de coöperaties wordt geen melding gemaakt van een slechte verhouding met de handel. De handel kende wel een aantal zwakke punten in deze periode. De omzet en de kapitaalcracht van de handelaren was nog beperkt waardoor ze moeilijker goedkope partijen konden inkopen. Schaalvoordelen waren in de veevoersektor nauwelijks aanwezig. De handelaren maakten verder geen gebruik van moderne middelen, het graan werd nog met een windmolen gemalen of het werd

17 M.H. Hoogland, 'De oprichting van de RK Diocesane Land- en Tuinbouwbond', in: *Blijvende Dynamiek* 21-32.

18 A.J. Van Marrewijk, 'Bestuur en organisatie LTB, 1915-1940', in: *Blijvende Dynamiek* 33-44.

19 A.G. Galema, 'De Handelsraad na de Tweede Wereldoorlog', in: *Blijvende Dynamiek*, II (te verschijnen Haarlem 1992).

in gemalen vorm aangekocht. Pas in 1922 ging de eerste handelaar mechanisch malen. Ook de kunstmesthandel was in handen van kleine handelaren die minder konden profiteren van schaalvoordelen. Tenslotte was de controle op de kwaliteit van de goederen voor de kleine handelaren problematisch waardoor de kwaliteit mogelijk wisselend was. Er was dus sprake van een wassende goederenstroom die niet op efficiënte wijze door de handel verwerkt kon worden en dit bevorderde coöperatievorming. Een coöperatie kon op grotere schaal inkopen, betere werktuigen gebruiken en was beter in staat om de kwaliteit van de goederen te bewaken.

De theorie van Van Stuijvenberg verklaart echter onvoldoende het verschil tussen het gedrag van katholieken en protestanten in Hoogwoud en Opmeer. Zij noemt wel de coöperatieve gezindheid van de agrariër maar geeft een onvoldoende analyse van de gemeenschapszin in het dorp. Het blijkt dat bij de katholieken een beperkt gevoel voor samenwerking aanwezig was. De verklaring moet gezocht worden in de grote verschillen in bezit binnen de boerenstand en tussen boeren en tuinders; de afwezigheid van een verenigingstraditie; de geringe invloed van de geestelijkheid op het zakelijk verenigingsleven en de redelijke verhouding met de protestanten waardoor geen dwang bestond tot katholieke verenigingsvorming. De protestantse gemeenschap werd daarentegen gekenmerkt door een gelijke bezitsverdeling en door de aanwezigheid van een sterke verenigingstraditie.

Ongelijkheid binnen de katholieke gemeenschap: bezit, huwelijk en bedrijfsvoering

De bezitsverdeling was van grote invloed op de gemeenschapszin van de agrariërs. Bezit bestond vooral uit land dat meestal eigen bezit was van de boeren of gehuurd werd van de ouders. Slechts een enkele boerderij was in bezit van een stedeling. Stadjes als Hoorn of Alkmaar waren te klein om veel invloed te hebben op het West-Friese platteland terwijl Amsterdam te veraf gelegen was. Bezitsvererving via politieke ambten was onbelangrijk door de zwakke positie van de overheid in West-Friesland. De landverdeling was ongelijk: er bestond een kleine toplaag van grote boeren, een grote groep middelgrote boeren en een kleine maar groeiende groep van kleine boeren. Verder ontstond vanaf de eeuwwisseling een groep tuinders met een klein bedrijf. De rijkste boeren bezaten tussen de 25 en 100 hectare land en zij waren de echte boeren van stand.²⁰ De middelgrote boeren bezaten tussen 15 à 25 hectare land terwijl de kleine boeren 10 à 15 hectare land bezaten. De tuinders bezaten meestal niet meer dan een paar hectare land. In 1915 woonden aan de Herenweg, het Groene Wuiver en de Pade in Hoogwoud en de Middenweg, de Breebaartstraat en de Pade 39 katholieke agrariërs. De bezitsverdeling was als volgt: acht boeren bezaten meer dan 25 hectare land, namelijk twee met 80 hectare, twee met 50 hectare, twee met 40 hectare en twee met 30 hectare. Dertien boeren bezaten tussen de 25 en de 15 hectare land en tien boeren bezaten minder dan 15 hectare land. Daarnaast waren er acht tuinders.²¹

Land werd verkregen via vererving en huwelijk en de huwelijkspolitiek bepaalde de verhouding tussen de verschillende groepen. Een boer hield zijn bezit in stand door een huwelijk met een boerendochter en een huwelijk buiten de eigen stand was een uitzondering. Trouwen binnen een tuindersfamilie gebeurde zelfs nooit. Ook binnen de boerenstand werd

20 Het gaat hier om nazaten van twee boeren, namelijk A. Groot die bij zijn overlijden in 1865 147 hectare land bezat en A. Groot (geen familie) die bij zijn overlijden in 1880 110 hectare land bezat. De rijke boeren van 1915 waren meestal nazaten van deze twee boeren.

21 Informatie uit het kadaster in Alkmaar.

echter onderscheid gemaakt. Men probeerde te trouwen met iemand die beschikte over een boerderij of met iemand van gelijke welstand. Deed men dit niet dan was de kans groot dat men geen boerderij kon verwerven. De achterliggende reden was de sterke toename van de gezinsomvang bij een groot deel van de katholieke boeren vanaf het einde van de 19e eeuw. Dit leidde tot versplintering van het bezit en vooral vanaf de Eerste Wereldoorlog tot opdeling van boerderijen. Desondanks konden slechts een paar kinderen via de ouders een boerderij krijgen, de overigen bleven vaak ongetrouwd. De grote gezinsomvang gold niet voor alle katholieke boeren. Vooral bij de rijkste boeren werd het kindertal beperkt en bij een huwelijk werd sterk naar afkomst gekeken. Dit leidde tot bezitshuwelijken van mensen die zich voorstonden op hun afkomst. De rijke families isoleerden zich hierdoor van de kleinere en middelgrote bezitters.

Verschillen in bezit vertaalden zich in uiterlijk vertoon. Bij de huwelijksluiting bestonden er grote verschillen in de uitzet van de vrouw. Het serviesgoed kon 12-, 24- of 36-delig zijn. Sommigen bezaten het dure merk Wedgewood, anderen hadden Regout. Bij het linnengoed hadden sommigen een zesdelige lakenset en anderen een twaalfdelige. Verschillen bestonden ook in de inrichting van de pronkkamer en de kwaliteit van de juwelen en de kleren die gedragen werden. Zo waren er kleermakers en juweliers van naam zoals Groot uit Spierdijk en Hinke uit Hoogwoud. Sommige families stonden erom bekend dat ze 'pronkerig' waren. Verschillen kwamen sterk tot uiting in de kerk. De zitplaatsen werden jaarlijks openbaar verkocht aan de hoogste bieder. Regelmatig werd tegen elkaar opgeboden wat leidde tot onderlinge spanningen. Het betekende ook dat de rijkste boeren vooraan zaten terwijl de kleine man achterin zat. In de kerk liet de boerenstand zijn bezit zien; men kwam in een mooi rijtuig en vooral de vrouwen waren keurig gekleed en van juwelen voorzien.

Verschillen bestonden verder op het terrein van de bedrijfsvoering. Sommige rijke boeren hielden zich bezig met vetweiderij. Ze kochten in het voorjaar mager vee, lieten dit weiden op het land en verkochten het na een paar maanden wanneer het vet was. Vetweiderij vroeg veel kapitaal en veel land. De grootste weider van het dorp bezat 80 hectare en kocht elk voorjaar 200 koeien. De weider was een regelmatig bezoeker van de markt. Hij was vaak ook geldschietter en leende geld aan kleine boeren en tuinders.

De rijkste boeren voelden zich ook aangetrokken tot de fokkerij. Tot de Eerste Wereldoorlog ging het voornamelijk om sierpaarden die gekocht werden op de markten van Zwolle en Zuid Laren. Het waren ook de rijkere boeren die zich aansloten bij de in 1913 opgerichte fokvereniging. Stamboekvee gaf status aan de boer en onderscheidde hem van anderen. Rijkdom kwam ook tot uiting in het hebben van een mooi rijtuig en in de inrichting van de stal in de zomer. Sommige boeren versierden de stal met zand, gekleurde schelpen en blauwe borden terwijl een enkeling het opgepoetste tuig van de paarden uitstalde.

De kleinere boeren beperkten zich vooral tot het houden van melkvee voor de kaasmakerij. Na de Eerste Wereldoorlog zouden vooral zij kiezen voor een meer intensieve productie zoals akkerbouw of het houden van varkens. De varkenshouderij betekende veel en smerig werk en paste niet bij rijke boeren.

Standverschillen domineerden dus de katholieke gemeenschap en belemmerden de gemeenschapszin. De middelgrote boeren namen de groten als voorbeeld en bemoeiden zich niet of minder met de kleine bezitters.²²

22 Mondelinge informatie van een vijftiental oude dorpsbewoners van Hoogwoud/Opmeer/de Weere/Sijbekarspel in de periode 1985-1989. Het materiaal is gepubliceerd in het *Noord-Hollands Dagblad*, juni/juli 1990, in de vorm van een achtdelige serie artikelen onder de titel *Rondom het Vierkant*.

De positie van de tuinders

Het bovenstaande was kenmerkend voor de grotere boeren. De kleineren moesten met minder genoegen nemen en dit gold zeker voor de tuinders zoals de Hooglanden, de Grootten en de Bakkers. Er bestonden grote verschillen in leefstijl tussen beide groepen terwijl de verhouding tussen de tuinders en het merendeel van de boeren gespannen was. Men kon niet met elkaar overweg en accepteerde elkaar niet als gelijken. De tuinders waren niet vertegenwoordigd in de besturen van de gemeente of de kerk, in de kerk zaten ze achteraan en bij de bank moesten ze 'met de billen bloot' voor het bestuur van de bank dat uitsluitend uit boeren bestond.

Deze verhouding valt te verklaren uit de achtergrond van de katholieke tuinders. Hun aantal begon vanaf 1900 toe te nemen. Het waren vaak voormalige boerenknechten die van de winstgevendheid van de tuinbouw profiteerden om stukje bij beetje land te kopen. Zij begonnen ook een eigen bedrijf uit onvrede met het arbeidersbestaan. De tuinders bleven in de beginfase gedeeltelijk afhankelijk van de boeren. Ze werkten voor hen of leenden geld voor de aankoop van land en vee. De afhankelijkheid was echter niet groot. De boeren vormden geen gesloten groep en het was ook mogelijk van middenstanders te lenen. Een tuinder kon met een klein bezit beginnen waardoor het gemakkelijker was om aan geld te komen. Verder was de tuinbouw winstgevend waardoor schulden snel afbetaald konden worden. De beperkte afhankelijkheid bleek uit het feit dat verschillende tuinders er in slaagden een behoorlijk bezit op te bouwen. In 1917 bezat de grootste tuinder al zeven hectare land terwijl hij einde jaren twintig tien koeien had. Het ging om tuinders die beschikten over meewerkende kinderen.²³

Ongelijkheid binnen de protestantse gemeenschap

De protestantse gemeenschap werd rond de Eerste Wereldoorlog gekenmerkt door een redelijke mate van gelijkheid. Zij bestond vooral uit middelgrote en kleine boeren en tuinders terwijl grote boeren een uitzondering vormden. Aan de Herenweg, de Pade, de Middenweg en de Breestraat woonden 20 protestantse agrariërs met de volgende bezitsverdeling. Eén boer bezat meer dan 25 hectare, namelijk 33 hectare, negen boeren bezaten tussen de 25 en de 15 hectare land en tien boeren bezaten minder dan 15 hectare land. Er was slechts één tuinder.²⁴ De grootste boer, D. Saal, speelde geen rol bij de coöperaties en was, samen met de eerder genoemde boer Laan, wel eigenaar van de particuliere melkfabriek de Onderneming. Een andere grote boer was eigenaar van de melkfabriek aan de Gouwe. In het naburige Sijbekarspel woonden een paar boeren met veertig à vijftig hectare land die ook niet bij de coöperaties betrokken waren. Het standshuwelijk was minder ontwikkeld door deze gelijke verdeling en door de geringere gezinsomvang. Een boerenzoon kwam veel makkelijker dan bij de katholieken aan een bedrijf. Meestal werd binnen de eigen stand getrouwd maar het gebeurde ook meermalen dat een boerendochter met een tuinderszoon trouwde. De gelijke bezitsverdeling beperkte de verschillen in bedrijfsstijl. Er was slechts één weider van enige betekenis en een enkele boer met een sierpaard. De protestantse veehouders namen in 1913 wel het initiatief tot oprichting van een fokvereniging maar dit ging meer uit van zakelijke

²³ Mondelinge informatie van M. Hoogland en K. Groot, aangevuld met informatie uit het kadaster in Alkmaar.

²⁴ Zie noot 21.

Afb. 2 Tuinder Roen Hoogland, de eerste grote katholieke tuinder in Hoogland, met een deel van zijn gezin, 1928. Foto afkomstig uit privébezit mw. A. Hoogland-Vriend.

dan van standsmotieven. Er waren dan ook geen echte fokkers.

Uiterlijk vertoon was eveneens minder belangrijk dan bij katholieken. Het dragen van sieraden begon al voor de Eerste Wereldoorlog te verdwijnen en de pronkkamer was slechts bescheiden ingericht. In de kerk was geen duidelijk verschil tussen de groepen zichtbaar: sieraden waren grotendeels afwezig, openbare verhuur van plaatsen bestond niet en de verschillende groepen zaten door elkaar. In de diaconie speelden de middelgrote boeren weliswaar een toonaangevende rol maar onder de ouderlingen bevonden zich tuinders en middenstanders.

De onderlinge afstand tussen boeren en tuinders was dan ook kleiner dan bij de katholieken terwijl op verschillende terreinen samenwerking bestond. Zo was de Raiffeisenbank opgericht door twee boeren en een tuinder (C. Pijper, S. Glas en J. Hartog) terwijl de coöperatie in Hoogwoud opgericht was door de tuinderszoon Braak die met een boerendochter getrouwd was. Administrateur Kuiper was een tuinder. De protestantse tuindersstand verschilde van de katholieke daar ze al langer bestond waardoor een aantal tuinders een groter bedrijf had. De oprichter van de bank, J. Hartog, bezat bij zijn overlijden in 1917 tien hectare land en had personeel in dienst.²⁵

De positie van pastoor en dominee en de verhouding protestant katholiek

Wie zich bezighoudt met coöperatievorming onder katholieke agrariërs lijkt, gezien het Brabantse voorbeeld, in te moeten gaan op de positie van de pastoor. Deze speelde echter geen belangrijke rol in het openbare leven van Hoogwoud en zelfs binnen de kerk was zijn positie niet sterk. De reden was dat de inkomsten van de kerk gecontroleerd werden door het kerkbestuur waarin uitsluitend de rijke boeren zaten.²⁶ De inkomsten waren afkomstig uit de

²⁵ Zie noot 22.

²⁶ Zie B. Voets, *Omzien in Verwondering. Geschiedenis van de parochie van St. Jan de Doper te Hoogwoud* (Hoorn 1977) 32-53.

verhuur van land, het houden van kerkelamieren en de verhuur van de kerkplaatsen. De pastoor was daarom op zakelijk gebied nauwelijks actief in het dorp. Hij organiseerde de oprichtingsbijeenkomst van de LTB-afdeling maar was er verder niet duidelijk bij betrokken. Deze situatie gold in nog sterkere mate voor de dominee die benoemd werd door de kerkeraad. Op agrarisch gebied speelde hij geen rol van betekenis.

Coöperatievorming bij de katholieken werd ook niet bevorderd door discriminatie van de kant der protestanten. De onderlinge verhouding was redelijk en dwong op zakelijk gebied niet tot scheiding. Wel hadden beide groepen een gedeeltelijk gescheiden persoonlijk leven. Men trouwde niet onderling en bezocht in de meeste gevallen aparte café's. Deze scheiding was, op de huwelijkskeuze na, niet strikt; burens gingen meestal goed met elkaar om. Een aardig voorbeeld van de goede verhouding is dat in 1914 een afvaardiging van de HMVL afdeling Opmeer op bezoek ging bij 'de weledele heer pastoor Stekelenburg' om de nieuwe kerk van Spanbroek te bewonderen. In de notulen staat dat 'de pastoor zich een goed gastheer toonde en dat hij bij het afscheid de afdeling alle goeds toewenste'. De zakelijke organisaties, zoals de melkfabriek Aurora, de veeverzekering en de fokvereniging waren gemengd. Het beste voorbeeld hiervan was de coöperatie van Hoogwoud waarvan de meeste katholieke tuinders lid waren. Op bestuurlijk gebied hadden de katholieken wel een achterstand. De coöperaties waren vooral opgericht door de protestanten waardoor de katholieken aanvankelijk slecht in het bestuur vertegenwoordigd waren. Dit leidde echter niet tot achterstelling van de katholieke klanten. Deze voelden zich niet zodanig gediscrimineerd dat zij aparte zakelijke organisaties steunden.

Er kan dan ook gesteld worden dat de verzuiling in Hoogwoud en Opmeer rond de Eerste Wereldoorlog nog niet succesvol was. Zij kwam pas in de jaren twintig van de grond en bereikte pas rond de Tweede Wereldoorlog een hoogtepunt waardoor op zakelijk gebied enige scheiding plaatsvond. De katholieke tuinders gingen bijvoorbeeld bij de katholieke particuliere handel kopen. De meeste organisaties bleven echter gemengd met als enige verandering een toename van het aantal katholieke bestuurders.

Verenigingstraditie bij protestanten en katholieken

Een voorwaarde voor succesvolle coöperatievorming is de aanwezigheid van een verenigingstraditie. De deelnemers hebben ervaring met onder andere het gezamenlijk ondernemen, het voorzitter zijn, het notuleren terwijl de aanwezigheid van verenigingen tevens de gemeenschapszin bevordert. Het blijkt dat de protestanten een omvangrijke verenigingstraditie kenden. In Hoogwoud bestond een afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen waarvan velen lid waren. Vanuit deze vereniging werden een nutsspaarbank, een toneelvereniging en de Floralia opgericht. Het kerkelijk bestuur van de protestanten was democratischer dan bij de katholieken. De kerkeraad had een breed werkteurterrein en hield zich bezig met zedelijke aangelegenheden en met de aanstelling van de predikant. In deze raad hadden zowel boeren, tuinders als middenstanders zitting.²⁷ De katholieke kerk kende daarentegen slechts een kerk- en armbestuur die zich alleen met de financiën bezighielden en waarin alleen boeren zitting hadden. Pas in 1937 kwam de eerste middenstander, in de persoon van J. Koenis, in het kerkbestuur.

²⁷ Zie de notulen van de kerkeraad van de hervormde kerk te Hoogwoud, aangevuld met mondelinge informatie, Streekarchief Hoorn.

Op agrarisch gebied speelde de in 1848 opgerichte afdeling Opmeer van de HMYL een rol van betekenis. De afdeling had in 1907 een kleine honderd leden welk aantal in 1914 was toegenomen tot 149 (minder dan de helft van het totaal aantal agrariërs) afkomstig uit een vijftal dorpen. Van deze groep bezochten gemiddeld twintig leden de vergaderingen. De afdeling organiseerde al vanaf de eeuwwisseling cursussen over een veelheid van onderwerpen. Verder had men contacten met onder andere Schey van het proefstation in Hoorn en met allerlei agrarische organisaties, terwijl elk jaar in Opmeer een landbouwtentoonstelling werd georganiseerd. Op de vergaderingen werd aandacht besteed aan coöperatievorming en al in 1900 werd de oprichting van een lijnkoekenfabriek besproken.

De afdeling speelde een rol bij de voorbereiding van de coöperaties. Vijf bestuursleden van de Volharding waren lid en bezochten de vergaderingen. Toch was de invloed van de afdeling niet bepalend daar andere bestuursleden geen lid waren. De oprichter van Ons Belang zou pas in 1919 lid worden. De coöperatiebestuurders hadden op een uitzondering na ook geen centrale bestuurlijke functies in de afdeling. Deze had het karakter van een herenorganisatie waarvan vooral de toplaag van de protestantse boeren lid was. In 1911 werd op een vergadering aandacht besteed aan een kritiek op de HMYL als een 'herenorganisatie'. De aanwezigen waren het eens met deze opmerking maar ze stelden dat 'de heren in Opmeer zich nu en in het verleden goed inzetten voor de landbouw'. Desondanks was het standscenken in de afdeling gematigd. Zo werden in 1902 nog 24 knechten geëerd die langdurig bij één baas hadden gewerkt. Ze kregen een diploma terwijl de feestavond werd opgeluisterd met dia's en liedjes. Vanaf 1915 werd een jaarlijkse tuinbouw cursus georganiseerd wat de secretaris de opmerking ontlokte dat de afdeling 'het kleingrondbezit steunde'. De steun was echter niet volledig daar de afdeling tegen de landarbeiderswet van 1919 was, die arbeiders de mogelijkheid gaf om met overheidssteun een eigen bedrijf op te zetten.

De leden waren bezitters van twintig à veertig hectare en het ging hier onder andere om de burgemeesters van de dorpen. De initiatiefnemers van de coöperatie behoorden tot de middelgrote boeren met een bezit van ongeveer twintig hectare. De afdeling speelde verder geen daadwerkelijke rol bij de oprichting van de beide coöperaties: in de notulen wordt er geen melding van gemaakt.

De situatie bij de katholieken was verschillend. Zij beschikten rond de Eerste Wereldoorlog nauwelijks over een cultureel verenigingsleven. Een rol speelde dat de katholieke gezinnen een grotere omvang hadden waardoor de ouders (en vooral de moeder) sterk aan het gezin gebonden waren. De verzorging van de kinderen vroeg veel tijd die niet aan andere zaken besteed kon worden. De katholieken kenden wel een ontwikkelder gezinsleven (met bijvoorbeeld royale 'gastdagen', dagen waarop de hele familie te gast kwam) maar dit betekende tegelijkertijd dat het gezin meer 'naar binnen' gericht was. De protestantse vrouwen hadden weinig kinderen en waren meer betrokken bij het verenigingsleven.

Ook op agrarisch gebied was de organisatiegraad laag. De afdeling van de NHBB telde slechts achttien leden en was weinig actief. Ook de afdeling van de LTB was niet sterk geworteld in de katholieke gemeenschap en werd in 1930 opgeheven. Een initiatief als een werktuigencoöperatie opgericht in 1917 liep uit op een mislukking. Er werden geen cursussen gegeven; katholieken volgden cursussen die vanaf 1905 door de afdeling Opmeer van de HMYL georganiseerd werden. Enkele katholieken namen ook deel aan de organisatie van de door de HMYL opgezette landbouwtentoonstelling maar deze was toch vooral in protestantse handen. Andere verenigingen op agrarisch zoals een veeverzekering of een fokvereniging bestonden al terwijl de door de protestanten opgerichte coöperatieve melkfabriek ook ver-

schillende initiatieven nam. De LTB-afdeling stond dus in de schaduw van de HMVL waardoor de katholieken achterbleven op het gebied van organisatie-ervaring.

Conclusie

In het bovenstaande is een beschrijving gegeven van de veevoer- en kunstmestsector van Hoogwoud en Opmeer in de periode omstreeks de Eerste Wereldoorlog. Duidelijk is geworden dat de protestantse agrariërs coöperatiever ingesteld waren. De katholieke boeren hielden zich bij het particulier initiatief en de tuinders sloten zich aan bij de protestantse coöperaties. Zij zetten geen plaatselijke coöperatie op ondanks mogelijkheden tot aansluiting bij de Handelsraad. Deze LTB-instelling ontwikkelde zich eerst op centraal niveau zonder sterke wortels in de lokale gemeenschap. Bij de protestanten kwam een tweetal coöperaties tot ontwikkeling die zich aansloten bij het Centraal Bureau. Deze ontwikkeling was 'van onderop'.

Met behulp van de theorie van Van Stuijvenberg kunnen deze verschillen slechts gedeeltelijk worden verklaard. De wassende goederenstroom verklaart het tijdstip van ontstaan van de coöperaties bij de protestanten. Het gebruik van vooral kunstmest maar ook van veevoer nam toe vanaf het begin van deze eeuw. Een monopoliepositie van de handel geeft een onvoldoende verklaring omdat de boer sterk stond tegenover de handel die bovendien te maken had met een behoorlijke onderlinge concurrentie. Wel was de handel kleinschalig en hierdoor minder in staat om op efficiënte wijze goederen te leveren. Dit vormde een reden voor coöperatievorming maar verklaarde niet het verschil tussen protestanten en katholieken. Dit geldt evenmin voor verschillen tussen de protestantse en katholieke particuliere handel. In Hoogwoud was namelijk een protestantse molenaar aanwezig met meewerkende kinderen die zich als handelaar kon ontwikkelen. Zijn aanwezigheid verklaart wel waarom in Hoogwoud aanvankelijk alleen een aankoopvereniging bestond.

Een derde verklaring betreft de stimulans tot coöperatievorming vanuit diverse groepen op centraal en lokaal niveau. De centrale coöperaties blijken geen doorslaggevende rol te spelen omdat de coöperaties opgericht werden door lokale agrariërs zonder inmenging van het Centraal Bureau. Centrale organisaties zoals de HMVL en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen bevorderden wel de verenigingstraditie bij de protestanten. De beperkte invloed van centrale factoren blijkt vooral bij de katholieken waar de komst van de Handelsraad niet leidde niet tot plaatselijke coöperatievorming. Het failliet van de Handelsraad heeft zelfs een remmende invloed gehad op de coöperatievorming.

Coöperatievorming werd vooral bepaald door lokale factoren. Het waren de agrariërs die de initiatieven namen. De pastoor en de dominee speelden geen rol van betekenis terwijl ook spanning tussen de beide gezindten geen bevorderende rol speelde. De boeren hadden de macht in alle arena's van het dorp. Opvallend is dat bij de protestanten het initiatief uitging van de middelgrote boeren met een bezit van ongeveer twintig hectare land. Zij bezaten geen centrale posities in het dorp zoals in de gemeenteraad. Ook bij de katholieken ging de LTB-afdeling uit van een deel van de middelgrote boeren en de tuinders terwijl de grote boeren zich afzijdig hielden. Bij beide groepen en vooral bij de katholieken lieten de grote boeren zich niet in met coöperatievorming. Deze toplaag was financieel zelfstandig en had geen behoefte aan samenwerking; men was een 'vrije' boer.

Verder was de gemeenschapszin in het dorp van wezenlijk belang. Bepalend hiervoor was

in de eerste plaats de bezitsverdeling. Bij de katholieken bestond een veel grotere ongelijkheid dan bij de protestanten wat de samenwerking tussen de agrariërs in het dorp belemmerde. Concurrentie bestond om land, huwelijkspartners en plaatsen in de kerk; uiterlijk vertoon en pronkzucht versterkten de onderlinge afstand. De individualistische instelling van de katholieke boer was ook af te lezen aan het feit dat hij meer op de markt te vinden was dan zijn protestantse collega. Vooral de verhouding tussen boeren en tuinders was gespannen maar ook tussen de boeren bestond spanning. De rijkste boeren waren het voorbeeld en kleinere boeren probeerden om tot deze groep te behoren. Van invloed op de bezitsverdeling was de grote gezinsomvang bij de meerderheid van de katholieken. Het bezit dreigde hierdoor uiteen te vallen en alleen een goede huwelijkspartner kon dit proces keren. De rijke boeren met vaak kleine gezinnen gingen vooral om met gelijken om zo hun positie in stand te houden. Spanning en afstand waren het gevolg.

Bij de protestanten bestond een meer gelijke bezitsverdeling terwijl een toplaag van rijken grotendeels afwezig was. Het uiterlijk vertoon was hierdoor veel minder belangrijk terwijl onderlinge verschillen, bijvoorbeeld in de kerk, veel minder duidelijk waren. Tekenend was verder de redelijke verhouding tussen boeren en tuinders. De achterliggende reden was de kleine gezinsomvang van de protestanten waardoor het bezit in stand bleef en een goed huwelijk minder nodig was.

Een tweede variabele van invloed op de gemeenschapszin is de verenigingstraditie. De protestanten hadden een ontwikkeld verenigingsleven (HMVL, Maatschappij tot Nut van 't Algemeen) waardoor ze ervaring hadden met het opzetten van organisaties. Beide factoren vergrootten de gemeenschapszin en geven een voldoende verklaring voor het ontstaan van coöperaties juist bij de protestanten.

Boekennieuws

Boeken in het kort

Holland, algemeen

E. H. M. Dorsman, *Het tekort. Staatsschuld in de tijd der Republiek*. Amsterdam: NEHA (NEHA-serie III, 14), 1991, 276 blz.

In dit Tilburgs proefschrift wordt ruim aandacht besteed aan de Hollandse financiën. De groei van de provinciale schulden wordt in verschillende fasen behandeld. Aan de orde komen de problemen in de tweede helft van de Tachtigjarige Oorlog, 1610-1650, het herstel onder De Witt tot 1670, de toename van de schulden door de betrokkenheid bij internationale conflicten tot 1715, vergeefse pogingen de financiën weer vlot te maken door beheersing van de uitgaven en het feitelijke staatsbankroet van 1795.

Noord-Holland

A. J. Looyenga, *Van Waterstaatskerk tot kathedraal. De St. Josephkerk te Haarlem en het werk van de waterstaatsarchitect H. H. Dansdorp*. Haarlem: Vereniging 'Haerlem' (Haerlem-reeks deel II), 1990, 234 blz.

In de periode 1824-1868 bestond er een intensieve bemoeienis van waterstaatsambtenaren met de kerkebouw. In dit boek wordt die bemoeienis in de provincie Noord-Holland onderzocht aan de hand van het werk van één van de meest prominente waterstaatsarchitecten, H. H. Dansdorp (1788-1873). Centraal staat daarbij zijn hoofdwerk, de St. Josephkerk te Haarlem. Verder worden (voormalige) kerken behandeld te Aalsmeer, Akersloot, Beverwijk, Duivendrecht, Edam, Egmond-Binnen, Haarlemmerliede, Heemskerk, Heemstede, Den Helder, Hoorn, Laren, Monnickendam, Petten, Spaarnwoude, Warmenhuizen, Zaandam, Zandvoort (Badhuis), 't Zand en Zijpe.

Bert Sliggers, *Het veranderend dorpsgezicht in Noord-Holland*. Haarlem: Provinciaal Bestuur van Noord-Holland en het Rijksarchief in Noord-Holland (Publikatiereeks van de Provinciale Atlas Noord-Holland, nr. I), 1992, 118 blz.

Begeleidend boek bij de gelijknamige tentoonstelling die in de loop van dit jaar nog in vier plaatsen te zien is (Hilversum, Purmerend, Den Helder en Amstelveen). Op de tentoonstelling wordt aan de hand van afbeeldingen (tekeningen, prenten, foto's en plattegronden) uit de Provin-

ciale Atlas die in het Rijksarchief berust, getoond hoe het Noordhollandse dorpsgezicht in de loop van de laatste eeuwen veranderde. In het boek, met alle afbeeldingen die op de tentoonstelling zijn te zien, wordt de ontwikkeling van een twaalfal gemeenten beschreven: Aalsmeer, Amstelveen, Bloemendaal, Egmond, Heerhugowaard, Den Helder, Hilversum, Hoofddorp, Steede Broec, IJmuiden/Velsen, Zaanstad en Zandvoort.

Henri Klein, bijeengebracht door: *Kroniek van een Erfgoetersdorp. Blaricum 1872-1904*. Blaricum: Historische Kring Blaricum, 1990, 288 blz.

Berichten over Blaricum, bijengesprokkeld uit de Gooi- en Eemlander. In deze periode liep de bevolking nog terug van 965 naar 865 zielen. Pas in de 20e eeuw kwam Blaricum tot bloei als villa-dorp.

Jan Derk Gerritsen, *Kolhorn. Jouw Zuiderzee werd gelukkig nooit IJsselmeer*. Kolhorn: Stichting 'Oud-Kolhorn', 1989, 47 blz.

In dit boekje wordt beknopt en met veel illustraties beschreven hoe Kolhorn zich in de loop van de eeuwen ontwikkelde en tegelijkertijd zo authentiek heeft kunnen blijven.

H. Schaftelaar, A. P. Kooymans-van Rossum, *Nieuw Valkeveen, een landgoed in de zanderij*. Naarden: Stichting Vijverberg (Gansoordstraat 16, 1411 RH Naarden, tel. 02159-46860), 1991, 72 blz.

De zandgronden ten oosten van de vesting Naarden waren vanaf de 17e eeuw in trek als gebied om landgoederen te vestigen. In 1844 bouwde de Amsterdammer J. P. van Rossum er met sloopmateriaal van de 17e-eeuwse hofstede Valkeveen het zomerverblijf Nieuw Valkeveen. Dit boekje beschrijft de historisch-geografische ontwikkeling van het landgoed en geeft informatie over de families die er hebben gewoond.

Aad Schol, *Texelse jutters*. Schoorl, Uitgeverij Pirola, 1991, 96 blz.

Bevat verhalen van en over strandvonders, strandjutters en strandingen in heden en verleden op Texel.

Dirk Dekema en Henk Schaftenaar (red.), *Het Burgerweeshuis te Naarden, van Weeshuis tot Archief*. Naarden: Stichting Vijverberg, 1991, 94 blz.

In 1991 werd het stadsarchief van Naarden geves-

tigd in een pand dat op het einde van de 17e eeuw was gebouwd als woonhuis van de familie Heshuysen en vanaf 1828 gedurende ruim een eeuw dienst deed als weeshuis. Ter gelegenheid van de restauratie en de nieuwe bestemming van dit pand verscheen een rijk geïllustreerd boek, waarin de geschiedenis ervan is beschreven. Behandeld worden de bewoners en gebruikers, de bouwgeschiedenis, de schilderijencollectie, het behangsel in de schilderijenzaal en de restauratie.

Sarah Bakker, *Het Huis Barnaart te Haarlem 1803-1808*. Haarlem, Provinciaal Bestuur van Noord-Holland, 1991, 64 blz.

In Haarlem staat aan de Nieuwe Gracht een monumentaal pand dat tussen 1803 en 1808 in zuivere Empirestijl werd gebouwd voor Willem Philip Barnaart. In 1880 werd het gekocht door de provincie. Tot 1940 was het ambtswoning van de commissaris van de koningin, daarna werd het verhuurd. Kort geleden werd het interieur gedeeltelijk gerestaureerd. Thans is het onder andere in gebruik door de Culturele Raad. Dit boek geeft een goed inzicht in de kunsthistorische betekenis van dit empiremonument.

Zuid-Holland

J.C. Kort, *De archieven van de familie Van der Dussen, 1517-1905*. 's-Gravenhage, Hoge Raad van Adel, 1992. Te bestellen door overmaking van f25,- + f5,- op giro 17 68 105 t.n.v. de Hoge Raad van Adel te Den Haag, onder vermelding van: Inventaris Van der Dussen.

De Inventarisreeks van de Hoge Raad van Adel, waarin in 1988 een inventaris van het familiearchief Van der Lelie (van Oudewater) verscheen, is nu voortgezet met een inventaris van de familie Van der Dussen.

De familie Van der Dussen, zoals zij zich later gingen noemen, verscheen voor het eerst in de tweede helft van de 15e eeuw te Delft. De eerste vertegenwoordiger van de familie, Jan Jacob Bruinsz, was aldaar burgemeester en ook zijn nakomelingen vervulden vaak dit ambt, niet alleen in Delft, maar ook in Schiedam, Gouda, Woudrichem, Amsterdam en Utrecht.

A. Garmiggelt, *Tussen Hof en Herberg; archeologisch onderzoek aan de zuidzijde van het Binnenhof in Den Haag*. Den Haag, 1992, VOM-reeks 1992-1. Prijs

f15,-. Verkrijgbaar bij o.m. het Haags Historisch Museum, Korte Vijverberg 7, Den Haag.

Dit deel uit de VOM-reeks - waarvan de voortzetting gevaar loopt - behandelt de resultaten van het archeologisch onderzoek in de jaren 1986 en 1987, voorafgaand aan de nieuwbouw van de Tweede Kamer. De resultaten worden besproken in samenhang met historische en kartografische informatie.

C. Karssen, *Bodegraven in Bedrijf*. Bewerkt door B. Feis en H. Rutten, Alphen aan den Rijn, 1991. Deel 4 van de 'Midden-Holland in bedrijf'-reeks. Te bestellen bij: Stichting Bedrijfsmonumenten Midden Holland, Mariaplaats 23, 3511 LK Utrecht. Prijs f28,50.

S. Leupen e.a., *Adresboek Geschiedbeoefening en Cultuurbehoed in Zuid-Holland*. 's-Gravenhage, Stichting Geschiedbeoefening in Zuid-Holland i.o. Culturele Raad Zuid-Holland, 1991, 135 blz. Te bestellen door overmaking van f10,- (incl. verzendkosten) op giro 264712 van Stichting Culturele Raad Zuid-Holland o.v.v. 'Adresboek geschiedbeoefening'.

Middels deze publikatie is de gebruiker in staat snel en doeltreffend informatie te verkrijgen of op de juiste plek onderzoek te verrichten. Naast 400 adressen van instellingen, organisaties en documentatiecentra op historisch, archeologisch en genealogisch gebied worden onder meer ook de openingstijden van de betreffende instellingen en musea vermeld. Naast de gegevens van de organisaties binnen de provincie zijn ook die van landelijk werkende instanties opgenomen.

L.J. Meilink-Hoedemaker, *Ferdinand Timmermans (1891-1967); portret van een beoogder in het kader van zijn tijd*. Rotterdam, Stichting F. Timmermans, 1991. Met foto's. Te bestellen door overmaking van f35,- op giro 6234319 t.n.v. Stichting F. Timmermans te Rotterdam.

Dit werk is een biografie van de man die van 1924-1956 stadsbeoogder was, waarbij tevens zijn werk als adviseur en componist besproken wordt.

J. Portengen, *Zicht op Oud Valkenburg (Z-H); van Romeinse tot de Franse tijd*. Delft, Eburon, 1991. Voornamelijk aan de hand van verhalen over Valkenburgers, hun doen en laten tussen 1600 en 1800, geeft de auteur een samenvatting van de historie van Valkenburg, hierbij tevens gebruik makend van resultaten van archiefonderzoek.

J.W. Tammel, *The Pilgrim and other people from the British Isles in Leiden*. Mansk-Svenska publishing Co. Ltd., 371 blz. Te bestellen door overmaking van f40,50 (incl. verzendkosten) op giro 194276 t.n.v. Gemeentearchief Leiden o.v.v. 'Tammel, Pilgrims'.

Dit boek over de emigranten van de Britse eilanden naar Leiden in de periode 1567-1640 werd samengesteld door een oud-medewerkster van de Leidse Pilgrim Collectie.

Recensies

Amsterdam

Michiel Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914. Economisch herstel, ruimtelijke expansie en veranderende ordening van het stedelijk grondgebruik* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam 1990), Amsterdamse Historische Reeks 16, Historisch seminarium van de Universiteit van Amsterdam. Prijs f45,-.

Niet alleen historici, ook sociaal-geografen houden zich bezig met stedengeschiedenis. Dit kan zeer goede resultaten opleveren wanneer geografen gedegen kennis van de bronnen en de bestaande literatuur weten te combineren met theorievorming en technieken uit hun eigen vakgebied. Het proefschrift van Michiel Wagenaar over Amsterdam tussen 1876 en 1914 vormt een prachtig voorbeeld van een dergelijke aanpak. Overigens is er met die periodisering iets bijzonders aan de hand. Iedere kenner van de geschiedenis van Amsterdam ziet dat Wagenaar begint waar Van Thijn in zijn proefschrift uit 1965 eindigt (Th. van Thijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876*). Toch ontbreekt bij Wagenaar een verantwoording waarom hij nu precies deze jaren heeft gekozen, laat staan in dit verband een verwijzing naar zijn voorganger. Dit is des te verrassender, waar ook Wagenaar verschillende aspecten van het stedelijk leven op een zinvolle wijze weet te integreren.

Wagenaar begint zijn werk met een theoretische inleiding, uitmondend in de vraag naar het verband tussen 'industrialisatie in de breedste zin van het woord en de opkomst van de gesegregeerde stad', waarbij hij de Amsterdamse ontwikkelingen wil plaatsen binnen een nationaal en internationaal kader. Systematisch bouwt hij zijn betoog op. Eerst worden de veranderingen in Am-

sterdam, het Nederlandse 'stedenstelsel' en in Nederland als geheel tussen 1850 en 1914 geschilderd als een overgang van een traditionele naar een moderne samenleving. Vervolgens wordt voor Amsterdam uitgebreid aandacht besteed aan economie, gemeentepolitiek en bevolking in de onderzochte periode. Opvallend is de conclusie dat de Amsterdamse bevolkingsgroei vooral veroorzaakt werd door natuurlijke groei en niet zoals elders in binnen- en buitenlandse regeringscentra of industriesteden, door groot-scheepse immigratie.

Op basis van deze voorbeschouwingen volgt het pièce de résistance over de stedenbouwkundige ontwikkeling, uitmondend in de mooie hoofdstukken over de segregatie van de Amsterdamse bevolking. Daaronder verstaat hij de scheiding tussen de plaats (binnen en buiten de stad – denk aan de vestiging van de welgestelden in het Gooi) waar men werkt en woont en aan het ontstaan van homogene woonwijken voor arbeiders en voor welgestelden. Hoewel Wagenaar deze processen duidelijk weet aan te tonen, meent hij toch dat naar internationale maatstaven deze ontwikkelingen in Nederland, en zeker ook in Amsterdam, gekenmerkt worden door 'het bedaaide tempo en het minder geprononceerde karakter van de territoriale uitspreiding van huishoudens en bedrijvigheid. Van een allesverwoestende cityvorming was in centraal Amsterdam geen sprake, noch van een verpaupering van de grachtengordel'. Deze Amsterdamse en Nederlandse afwijking van wat we elders zien voert hij terug op 'de zeer hoge kwaliteit van de 17e-eeuwse stedenbouw en stadsinrichting'.

Jan Lucassen

Een gemiste kans

Chr. Brown e.a., *Rembrandt: de meester en zijn werkplaats. Schilderijen*. Rijksmuseum/Waanders Uitgevers, Amsterdam/Zwolle 1991; 396 blz. geïll.; prijs fl. 65,-.

In 1897 raakte de legendarische Rembrandt-kenner en directeur van het Haagse Mauritshuis Abraham Bredius verzeild in een bizar avontuur. Via via had Bredius te Krakau vernomen dat Graaf Tarnowski verschillende schilderijen van Hollandse meesters bezat. Pas na eindeloos doorzoeken lukte het hem eindelijk een bezoek aan het

Rembrandt van Rijn, *Badende vrouw*, 1654.
Paneel, 61,8 x 47 cm. The National Gallery, London.

oude kasteel van de graaf te brengen. 'Er hangen', zo schreef Bredius over dit bezoek, 'vele prullen in de reuzenzaal van dit curieuse gebouw ... Ik had zoo van terzijde gehoord, ja, die Rembrandt - hij is niet gemerkt, die en die meenden, 't zou wel van een leerling zijn, bijv. A. de Gelder enz. Mijne verwachting was dus niet hoog gespannen. Daar hing 't stuk! Eén blik op 't geheel, een onderzoek van enkele seconden naar de techniek waren maar nodig om mij in eens te overtuigen, dat hier in dit afgelegen oord sedert bijna 100 jaren een van Rembrandts grootste meesterstukken hing!' De Poolse ruiter, want om dit doek handelde het, was ontdekt en direct opgenomen in de hoogste echelons van Rembrandts oeuvre.

Een kleine honderd jaar later is er vrijwel geen kunsthistoricus meer te vinden die het enthousiasme van Bredius voor de Poolse ruiter nog deelt. Het schilderij heeft inmiddels als een Rembrandt afgedaan en wordt thans toegeschreven aan Willem Drost, een leerling van de meester. De meeste kunsthistorici kunnen nu, bij wijze van spreken, na een onderzoek van enkele seconden haarfijn vertellen waarom de Poolse ruiter geen Rembrandt kan zijn. Of zoals Gary Schwarz eens opmerkte: 'De kenmerken van vaagheid en poëtische suggestiviteit die jarenlang aan het genie van Rembrandt konden worden toegeschre-

ven, worden nu opeens uitgelegd als inferieur kunstenaarschap van de schilder Willem Drost'.

De Poolse ruiter is zeker geen uitzondering. De man met de gouden helm (Berlijn), Het landschap met de molen (Washington), Zelfportret met gepluimde muts (Mauritshuis) en Portret van Rembrandts moeder (Wenen), om maar de bekendste te noemen, deelden het lot van de Poolse ruiter. Terwijl in het begin van deze eeuw nog zo'n kleine duizend schilderijen aan Rembrandt werden toegeschreven, is dit aantal inmiddels terugggebracht tot zo'n driehonderd. Deze grootscheepse schoonmaakbeurt is vooral het werk geweest van het in 1968 officieel gestarte Rembrandt Research Project (RRP), dat het 'echte' oeuvre van Rembrandt voor eens en altijd wilde vaststellen. Om herhalingen à la De Poolse ruiter te voorkomen besloten de leden in groepsverband te gaan werken, op grote schaal laboratoriumgegevens te verzamelen en volledige dossiers aan te leggen, op basis waarvan het uiteindelijke oordeel 'en comité' geveld zou worden. Zo hoopte men het traditionele connoisseurschap van mensen als Bredius van een nieuw, wetenschappelijk fundament te voorzien. Of zij daarin ook geslaagd zijn? Daarover kan men twisten. Feit is in ieder geval dat bij de verschijning van ieder nieuw deel van het *Corpus of Rembrandt Paintings* - er zijn er in-

middels drie verschenen – de bevindingen van de RRP het nodige los maken, zowel onder vakgenoten als onder het grote publiek. Onlangs stelde Schwarz enigszins polemisch in *NRC Handelsblad* dat het *Corpus* de meest controversiële catalogus van Rembrandts schilderijen sinds de jaren twintig lijkt te worden.

In datzelfde artikel kraakt Schwarz overigens nog meer harde noten. Het RRP, zo luidt zijn voornaamste verwijt, werkt eigenlijk niet anders dan de traditionele connoisseurs. Door uit te gaan van een extreem beperkt auteurschap, op grote schaal gebruik te maken van extreem subjectieve criteria bij de toe- en afschrijvingen en extreem geldige resultaten te claimen, is het RRP zelf in belangrijke mate verantwoordelijk voor alle controverses rond zijn activiteiten. Betekent dit nu ook dat het – door het RRP gedomineerde – Rembrandt-onderzoek eigenlijk sinds het optreden van Bredius weinig vorderingen heeft gemaakt? De grote Rembrandt-tentoonstelling van het afgelopen jaar en de daarbij verschenen catalogus kunnen daar misschien enig licht op werpen. De tentoonstelling had immers tot doel, het publiek vertrouwd te maken met het nieuwe beeld van Rembrandt, zoals dat vooral door het onderzoek van het RRP is ontstaan.

Nu hangt het antwoord op bovenstaande vraag voor een belangrijk deel af van het gekozen perspectief. In een symposium verdedigde Ernst van de Wetering onlangs de aanpak van het RRP mede door te verwijzen naar zijn eigen preoccupatie met het geheim van de illusie. Hoe slaagde Rembrandt er telkens weer in om in een plat vlak een overtuigende illusie te creëren? Dankzij het onderzoek van het RRP zijn inderdaad juist op dit gebied grote vorderingen gemaakt. Rembrandt is transparanter geworden, om een geliefde uitdrukking van Van de Wetering zelf te gebruiken. In zijn eigen boeiende bijdragen aan de catalogus gaat Van de Wetering bijvoorbeeld uitvoerig in op Rembrandts stijl en werkwijze. Dankzij technische-wetenschappelijk onderzoek zijn ook verschillende aspecten van de onzichtbare Rembrandt, zoals paneel, doek, voortekeningen en ondergrond, zichtbaar gemaakt.

Het is mede aan dit soort kunsthistorisch onderzoek te danken dat Rembrandts werkplaats en zijn verhoudingen tot zijn leerlingen duidelijker contouren hebben gekregen. Het mag vanuit historisch oogpunt bekeken zonder meer winst worden genoemd, dat in een aan Rembrandt gewijde overzichtstentoonstelling uitvoerig aandacht

wordt besteed aan zijn atelier en leerlingen. De titel van de tentoonstelling, 'Rembrandt, de meester en zijn werkplaats', spreekt in dit verband dan ook boekdelen. Jammer is het dan wel dat Josua Bruyn in zijn artikel over Rembrandts werkplaats vooral gekozen heeft voor een chronologische behandeling van de verschillende leerlingen en het daarbij niet kan laten harde kwalitatieve oordelen over hen te vellen (vgl. bijvoorbeeld de manier waarop het werk van de schilder Jouderville wordt besproken, p. 74). Dat laatste gebeurt ook herhaaldelijk in het catalogusgedeelte over Rembrandts leerlingen. Eerlijk gezegd ontgaat mij de zin van veel van deze met veel aplomb gedebiteerde waardeoordelen. Het gehanteerde perspectief wordt zo wel erg eendimensionaal en a-historisch: Rembrandt is de maatstaf en een ieder die daar niet aan voldoet moet gekipteld worden, zeker wanneer hij zich later in zijn schilderscarrière zelfs helemaal van de stijl van zijn meester heeft verwijderd (vgl. bijvoorbeeld de korte biografie van Govert Flinck op p. 314). Hier wrekt zich mijns inziens de enorme preoccupatie van veel Rembrandt-onderzoekers met het vaststellen van het auteurschap van de aan Rembrandt toegeschreven werken. Het vele vernieuwende onderzoek van het RRP heeft niet kunnen voorkomen dat juist in dit vraagstuk het traditionele connoisseurschap nog altijd doorslaggevend is: een toe- of afschrijving geschiedt nog altijd vooral op basis van kwaliteit. En daarbij ontstaat al snel het gevaar van een zekere cirkelredenering, die ook in deze catalogusbundel niet altijd ontbreekt: Rembrandts werken zijn geniaal en alles wat niet geniaal is, kan niet van de meester zelf zijn. Als leek kunnen dergelijke beschouwingen vol typische kunsthistorische stylistische vergelijkingen mij maar matig bekoren.

Dit betekent echter niet dat de catalogus de meer historisch geïnteresseerde lezer weinig te bieden heeft; integendeel zelfs. Dit wordt des te duidelijker wanneer deze catalogus afgezet wordt tegen die van een oudere overzichtstentoonstelling, namelijk de grote Rembrandt-tentoonstelling van 1956, die voor Bob Haak en anderen de aanleiding vormde om een groot onderzoek naar het oeuvre van Rembrandt te initiëren. In de begeleidende catalogus van die tentoonstelling was nauwelijks plaats ingeruimd voor de historische figuur van Rembrandt: de kunstenaar en mens werden afgeleid uit de kunstwerken zelf. Zo schreef A. van Schendel in zijn bijdrage aan de

catalogus over de dood van Saskia in 1642: 'Schrijnende levenservaringen, die het gevoelig gemoed diep aangegrepen moeten hebben. Bredenging zij een geestelijke ommakeer teweeg? Het is aan het werk niet dadelijk te merken, maar alrenges schijnt het of het virtuoze vertoon en het welsprekend gebaar hem minder aantrekken. Hij schildert Heilige Families in de beslotenheid van Hollandse binnenkamers en het lijken stille mijmeringen over de warmte van huiselijk geluk'. Dergelijk gepyschologiseer op basis van kunstwerken treft men in de nieuwe catalogus niet aan. Zo wordt bijvoorbeeld Rembrandts latere, 'ruwe' manier van schilderen door Van de Wetering niet als het resultaat van een hoogst persoonlijke ontwikkeling gezien – zoals in de traditionele kunstenaarsbiografie – maar probeert hij deze in een kunsttheoretische context te plaatsen. In een fascinerend artikel brengt Van de Wetering Rembrandts 'kladdery' in verband met de door Titiaan geïntroduceerde vlekkerige manier van schilderen, met 15e-eeuwse experimenten met het oppervlak en met verschillende later door Samuel van Hoogstraeten in diens *Inleyding tot de Hooge Schoole der Schilderkunst* (1678) bijeengebrachte schilderkunstige ideeën, waaronder Leonardo's bekende *sfumato*, het gebruik van de rulle contour.

Vergeleken met oudere catalogi is ook de zuiver historische component een stuk sterker geworden in deze nieuwe catalogus. Naast een gedegen receptiegeschiedenis van Rembrandt en zijn kunst van de hand van Jeroen Boomgaard en Robert W. Scheller, bevat het boek maar liefst twee bijdragen over de historische figuur Rembrandt! Voor de historisch georiënteerde lezer is dit grote winst, te meer daar beide artikelen van hoog niveau zijn. A.Th. van Deursen maakt al direct in het begin van zijn bijdrage duidelijk dat het hem niet in de eerste plaats om de kunstenaar Rembrandt te doen is. Niet het bijzondere staat in zijn artikel centraal, maar juist het algemene, niet Rembrandt de geniale schilder, maar Rembrandt, de doorgewone Amsterdamse burgerman, één van de vele duizenden. 'Wij bezien dus de dingen opzettelijk van de verkeerde kant. Het is immers alleen dat bijzondere, waaraan Rembrandt zijn plaats in de geschiedenis dankt. Rembrandt is geen groot schilder geworden omdat hij in de Amsterdamse Breestraat gewoon heeft en de zoon was van een Leidse molenaar. We krijgen echter op het bijzondere geen zicht, als we niet begrijpen wat Rembrandt met zijn tijd gemeen

had in de wijze waarop hij zijn leven vorm gaf en in alles wat hem los van zijn eigen wil overkwam. Daarom zullen wij nu verder onze aandacht richten op de zeventiende-eeuwse burgerman, die Rembrandt Harmensz. van Rijn heeft geheten' (p.41).

Daarop volgt het verhaal van de molenaarszoon die na een jeugd en opleiding te Leiden vol ambities naar het zich op alle terreinen expanderende Amsterdam trekt, om het daar, net als vele anderen, te maken. Dat lukt hem ook nog: hij sluit een goed huwelijk met de Friese burgemeestersdochter Saskia Uylenburgh, heeft vele goede contacten en krijgt aan de lopende band schildersopdrachten. Financieel gaat het hem dan ook voor de wind. Na de dood van Saskia in 1642 raakt hij echter in de problemen. Eerst raakt hij verward in een onverkwikkelijke affaire met zijn huishoudster Geertje Dircks, die hem aanklaagt wegens de verbreking van trouwbeloften en uiteindelijk in een Gouds tuchthuis wordt opgesloten, en daarna raakt hij door overbesteding en te weinig solide beleggingen in financiële nood. Slechts door een doorzichtige list – Rembrandt treedt in dienst van een door zijn zoon Titus en zijn nieuwe huishoudster Hendrickje Stoffels geleide schilderijenhandel – is hij in staat zijn laatste levensjaren verder te werken. Geld en goed verwerft hij daar echter nauwelijks meer mee. Na zijn dood in 1669 laat hij niets anders na dan zijn kleren en schildersgereedschap. 'Als koopman had Rembrandt gefaald', luidt Van Deursens eindoordeel nuchter (p. 49).

Nieuw is dit verhaal allermindst, maar door zijn grote kennis van de 17e eeuw weet Van Deursen geregeld nieuwe dimensies aan de overbekende feiten uit Rembrandts levensverhaal toe te voegen. Een mooi voorbeeld daarvan is de affaire rond Geertje Dircks, die door Van Deursen in een ruimere context wordt geplaatst: zo wordt de lezer geïnformeerd over de positie van vrouwen als Geertje die volledig op zichzelf waren aangewezen, over de aard en de betekenis van trouwbeloften, en over opsluiting op verzoek. De hele kwestie wordt daardoor minder bijzonder, en tegelijk een stuk helderder. Dat geldt bijvoorbeeld ook voor de gang van zaken rond het faillissement van Rembrandt. Van Deursen beklemtoont dat de gevolgde procedure normaal was voor die tijd; Rembrandt werd niet als alle andere bankroete Amsterdamse kooplieden behandeld – niet beter maar zeker ook niet slechter. Door deze, en andere omtrekkende bewegingen slaagt Van Deursen

er inderdaad in het algemene in het leven van Rembrandt naar voren te halen en hem zo een kind van zijn tijd te maken.

Ook S.A.C. Dudok van Heel wil in zijn bijdrage Rembrandt sociaal en cultureel in zijn tijd plaatsen. In een informatief artikel wordt op nieuw Rembrandts levensverhaal verteld, ditmaal echter rijk ingekleurd met veel details. Een bijzondere plaats daarbij krijgt de reconstructie van het sociale en culturele milieu rondom de schilder: zo leert men zijn belangrijkste opdrachtgevers kennen en wordt uitvoerig ingegaan op de huizen en buurten waar hij gedurende zijn leven woonde. Speciale aandacht krijgt de Sint-Anthonisbreestraat, lange tijd *het* schilderskwartier van Amsterdam. Al sinds het begin van de 17e eeuw hadden zich hier vele belangrijke schilders gevestigd. In 1639 wist ook Rembrandt zich hier een statig pand te verwerven, het tegenwoordige Rembrandthuis, waarin hij tot 1658 zou wonen. Toen verhuisde hij, inmiddels bankroet, naar de Jordaan, niet toevallig de nieuwe schildersbuurt van de stad.

Door zich juist te richten op de meer 'bijzondere' details vult Dudok van Heel het meer 'algemene' verhaal van Van Deursen in tal van opzichten mooi aan. Opvallend is echter wel dat beide auteurs geregeld verschillende interpretaties geven van bepaalde episoden uit Rembrandts leven. Opnieuw is de affaire rond Geertje Dircks illustratief. Terwijl Van Deursen in deze zaak nauwelijks een moreel oordeel velt en stelt dat van een 'duivelse samenzwering tussen Rembrandt en Geertjes familie' geen sprake hoeft te zijn geweest (p. 48), legt Dudok van Heel in het voetspoor van Gary Schwartz juist de nadruk op de weinig fraaie rol van Rembrandt: 'De zaken namen daarop [de uitspraak van de commissarissen van huwelijksake - P.K.] een nog kwadere keer en Rembrandt toonde zich van zijn slechtste zijde door te bewerken dat Geertje Dircks op zijn kosten (!) in het Goudse Spinhuis werd opgesloten, nadat zij de in haar bezit zijnde juwelen van Saskia had beleend' (p. 57). Ook over het faillissement van Rembrandt verschillen beiden sterk van oordeel. Van Deursen stelt, zoals we reeds zagen, dat de gehele procedure niet afweek van de standaardprocedure in die dagen (p. 49). Dudok van Heel daarentegen wijst op de behandeling van het faillissement van Joost van den Vondel en kunsthandelaar Gerrit Uylenburgh en beklemtoont daarna de verschillen met de gang van zaken rond het bankroet van Rembrandt (p. 60-61).

Op zichzelf is er niets tegen zulke afwijkende interpretaties in één catalogus. Zij tonen nogmaals aan dat de blote feiten alleen niets zeggen, en dat het de historicus of biograaf is die ze aansmeedt tot een logische en dwingende verklaring. In dit geval echter lijkt het erop dat beide auteurs hun artikelen volledig onafhankelijk en zelfs onwetend van elkaar hebben geschreven – en dat is een gemiste kans, zeker voor een catalogus die pretendeert een groot publiek met het nieuwe Rembrandt-beeld vertrouwd te maken.

Overigens is dit typerend voor de gehele catalogus. Van enige samenwerking tussen de verschillende auteurs is nauwelijks iets te merken. Slechts hoogst zelden wordt naar elkaars bijdragen verwezen, met als gevolg dat de catalogus bol staat van de herhalingen en elkaar tegensprekende beweringen. Zo staat op pagina 256 bijvoorbeeld nog een derde lezing van de zaak met Geertje Dircks: 'Toen Geertje in 1648 ziek werd, wees ze Titus aan als haar erfgenaam, vermoedelijk in de veronderstelling dat Rembrandt zijn gedane trouwbelofte gestand zou doen. In 1649 kwam het tot een breuk. Op de grofst wijze die men zich voor kan stellen ontdeed Rembrandt zich van Geertje en wendde zich tegelijkertijd tot de aanmerkelijk jongere Hendrickje Stoffels'. Zelfs in het catalogusgedeelte is geen sprake van eenheid. Naast de heldere, informatieve en afgewogen bijdragen van Pieter van Thiel, bevat dit gedeelte de soms wel zeer korte beschouwingen van Christopher Brown en de wel erg in stijlkritisch jargon gegoten *entries* van Jan Kelch. Deze laatste neemt geregeld zijn toevlucht tot duistere formuleringen als 'licht en kleur verheugen de afwisseling tussen open en gesloten, fragmentarische en volledige vorm: Gloeiend licht het rood op uit de diepe, bruinzwarte schaduw van het gewaad. Deze structuren zijn radiaal geleed in het vlak gezet. In combinatie met de scherpe rug van het opgeborstelde wit van het onderkleed vormen ze een sprekend contrast met de factuur van het inkarnaat. De teer genuanceerde vleestinten verlenen de vrouwengestalte die, komend uit het donker van het huis, tegen het gedempte zijlicht van de deur rust, haar plastisch karakter' (n.a.v. *Vrouw in een deuropening*, 1656/7, p. 267). En wat moet de lezer met een opmerking als: Rembrandt heeft 'een gezicht op het landschap ontwikkeld dat actief ingrijpt in de handeling' (p. 240).

Inhoudelijk staan de drie auteurs van het catalogusgedeelte al even ver van elkaar. Terwijl bij-

voorbeeld Van Thiel waar mogelijk uitvoerig ingaat op de iconologische duidingen van de schilderijen, moet Brown daar weinig van hebben. Hij zoekt het liever in een 'artistieke' interpretatie, zoals in zijn bespreking van het zelfportret met de twee cirkels uit omstreeks 1665 (cat. nr. 49). Deze cirkels houden geleerden al lange tijd bezig en hebben sommige verleid tot zeer hoogdravende en diepzinnige verklaringen. Brown wil daar niets van weten – zelfs niet van de redelijk goed beargumenteerde en tot voor kort algemeen aanvaarde visie van Ben Broos dat de cirkels staan voor symbolen van artistieke volmaaktheid en eeuwigheid – en ziet in de cirkels niets anders dan de halfronden van een wereldkaart, die slechts uit artistieke motieven in het schilderij zijn opgenomen: 'De cirkels van de wandkaart staan er om dit zelfbewuste beeld van de schilder in zijn atelier een picturale structuur te verlenen' (p. 287). Het gevolg is wel dat de catalogus zo twee verschillende Rembrandts presenteert, zoals ook E. de Jongh al in een themanummer van *Kunstschrift* opmerkte: 'Er is de Rembrandt van het *Corpus*, zeer helder gepresenteerd door Pieter van Thiel, en er is de latere Rembrandt, waaraan het *Corpus* nog niet is toegekomen, behandeld door onder anderen Christopher Brown'. De lezer moet kennelijk zelf maar uitzoeken hoe het allemaal precies zit. Daarbij komt hij af en toe voor onoplosbare problemen te staan. Neem nu bijvoorbeeld afbeelding 67, een schilderij van een vrouw. Volgens het bij-schrift is deze vrouw de moeder van Rembrandt. Op afbeelding 84 komen we diezelfde vrouw opnieuw tegen, nu echter omschreven als 'borstbeeld van een jonge vrouw'. Welk bij-schrift moet men nu geloven?

Veel van deze onduidelijkheden lijken mij verklaarbaar uit het ontbreken van een duidelijke inbreng van een redacteur. Hoewel in het colofon twee redacteurs worden vermeld, is hun hand in het boek zelf onzichtbaar. Ook op een wat prozaïscher niveau is dit waarneembaar. Zelden heb ik een boek in handen gehad dat zo door storende en soms zelfs lachwekkende zetfouten werd ontsierd. Op bijna elke bladzijde wordt men bovendien geconfronteerd met verkeerde woordafbrekingen. Bij zo'n prestigieus project als deze met veel publiciteit omgeven Rembrandt-tentoonstelling had men wel iets meer aandacht mogen besteden aan de afwerking van de kostbare catalogus. Nu dat niet is gebeurd is de catalogus niet het standaardwerk ge-

worden dat hij had kunnen zijn, maar slechts een losse verzameling van – overigens veelal uitstekende – bijdragen.

Paul Knevel

Inhoud

24e jaargang nr. 3, juni 1992

J.G. Smit De verblijfplaatsen van de graven van Holland en Zeeland in de late middeleeuwen	113
Niek Al en Piet van Cruyningen Een schout in opspraak. De carrière van een ambtenaar aan het eind van de vijftiende eeuw	130
D. Aten Stedelijke handelspolitiek. Alkmaar en de Beemster in de 17e en 18e eeuw	146
M. Hoogland Coöperatievorming in West-Friesland aan het begin van deze eeuw; verschillen in ontwikkeling bij protestanten en katholieken	160
Boekennieuws	177

Aan dit nummer werkten mee:

J.G. Smit studeerde geschiedenis (hoofdvak Middeleeuwen) te Utrecht en is als wetenschappelijk onderzoeker verbonden aan het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis te Den Haag.

Adres: Gravin Johanna van Stolberglaan 28, 2263 VA Leidschendam.

Niek Al is student Middeleeuwse Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

Adres: Plantage Kerklaan 65st, 1018 CX Amsterdam.

Piet van Cruyningen is student Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Leiden.

Adres: Oude Singel 316, 2312 RK Leiden.

D. Aten is als assistent in opleiding verbonden aan de vakgroep Economische en Sociale Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam.

Adres: Haringbuis 117, 1483 CS De Rijp.

Martien Hoogland is journalist en schrijft over land- en tuinbouw in Nederland en Afrika en over verzuiling in Nederland.

Adres: Rode Kruislaan 1322, 1111 XC Diemen.

Omslagontwerp: Ad rem, Amsterdam.

Productie: Uitgeverij Verloren, Alexanderlaan 14, 1213 XS Hilversum, telefoon 035-859856, fax 035-836557.

De afbeelding op de omslag is gebaseerd op: Het Graafschap Hollandt. Gegraveerde kaart in de vorm van een zgn. Leo Belgicus, 17 x 22 cm. Uitgegeven bij B. Mourik te Amsterdam, 1761 (Topografisch-Historische Atlas, Gemeentearchief van 's-Gravenhage).

